

ગુજરાતી

(પ્રથમ ભાષા)

ધોરણ 12

પ્રતિજ્ઞાપત્ર

ભારત મારો દેશ છે.
બધાં ભારતીયો મારાં ભાઈબહેન છે.
હું મારા દેશને ચાહું છું અને તેના સમૃદ્ધ અને
વૈવિધ્યપૂર્ણ વારસાનો મને ગર્વ છે.
હું સદાય તેને લાયક બનવા પ્રયત્ન કરીશ.
હું મારાં માતાપિતા, શિક્ષકો અને વડીલો પ્રત્યે આદર રાખીશ
અને દરેક જણ સાથે સભ્યતાથી વર્તીશ.
હું મારા દેશ અને દેશબાંધવોને મારી નિષ્ઠા અર્પું છું.
તેમનાં કલ્યાણ અને સમૃદ્ધિમાં જ મારું સુખ રહ્યું છે.

કિંમત : ₹ 35.00

ગુજરાત રાજ્ય શાળા પાઠ્યપુસ્તક મંડળ
'વિધાયન', સેક્ટર 10-એ, ગાંધીનગર-382010

આ પાઠ્યપુસ્તકના સર્વ હક ગુજરાત રાજ્ય શાળા પાઠ્યપુસ્તક મંડળને હસ્તક છે.
આ પાઠ્યપુસ્તકનો કોઈ પણ ભાગ કોઈ પણ રૂપમાં ગુજરાત રાજ્ય શાળા પાઠ્યપુસ્તક મંડળના નિયામકશ્રીની લિખિત પરવાનગી વગર પ્રકાશિત કરી શકાશે નહિ.

વિષય-સલાહકાર	પ્રસ્તાવના
ડૉ. રમેશ ઓઝા લેખક ડૉ. હાજીભાઈ બાદી (કન્વીનર) ડૉ. બળવંત તેજાણી શ્રી પ્રવીણ કુકડિયા ડૉ. ધનશ્યામસિંહ રાઠોડ ડૉ. રમેશ પીઠિયા શ્રી હાર્દિક બ્રહ્મભટ્ટ સમીક્ષા ડૉ. યોગેન્દ્ર વ્યાસ ડૉ. હાસ્યદા પંડ્યા ડૉ. કાનજી ડી. બગડા શ્રી સંજય ત્રિવેદી ડૉ. પ્રહ્લાદ ચૌધરી શ્રી દિગ્વિજયસિંહ રાઠોડ શ્રી જી. બી. મકવાણા શ્રી એસ. બી. કાનાણી શ્રી એન. એલ. પટેલ શ્રી નગીનભાઈ એમ. પટેલ ડૉ. લીલાભાઈ કડછા ડૉ. અનિલ વાળા શ્રી બાબુભાઈ બામણ્યા શ્રી વર્ષા ત્રિવેદી શ્રી રોહિણી ભટ્ટ શ્રી સાધના એચ. જોશી શ્રી રૂપા એ. નેવે શ્રી અનિતા પ્રજાપતિ ચિત્રાંકન સવજી છાયા સંયોજક ડૉ. રાઘવજી માધડ (વિષય સંયોજક : ગુજરાતી - સંસ્કૃત) નિર્માણ આયોજન ડૉ. કમલેશ એન. પરમાર (નાયબ નિયામક : શૈક્ષણિક) મુદ્રણ આયોજન શ્રી હરેશ એસ. લીમ્બાચીયા (નાયબ નિયામક : ઉત્પાદન)	રાષ્ટ્રીય અભ્યાસક્રમોના અનુસંધાનમાં ગુજરાત માધ્યમિક અને ઉચ્ચતર માધ્યમિક શિક્ષણ બોર્ડે નવા અભ્યાસક્રમો તૈયાર કર્યા છે. આ અભ્યાસક્રમો ગુજરાત સરકાર દ્વારા મંજૂર કરવામાં આવ્યા છે. ગુજરાત સરકાર દ્વારા મંજૂર થયેલા ધોરણ 12, ગુજરાતી (પ્રથમ ભાષા) વિષયના નવા અભ્યાસક્રમ અનુસાર તૈયાર કરવામાં આવેલું આ પાઠ્યપુસ્તક વિદ્યાર્થીઓ સમક્ષ મૂકતાં મંડળ આનંદ અનુભવે છે. આ પાઠ્યપુસ્તક પ્રસિદ્ધ કરતાં પહેલાં એની હસ્તપ્રતની આ સ્તરે શિક્ષણકાર્ય કરતા શિક્ષકો અને તજજ્ઞો દ્વારા સર્વાંગી સમીક્ષા કરાવવામાં આવી છે. શિક્ષકો તથા તજજ્ઞોનાં સૂચનો અનુસાર હસ્તપ્રતમાં યોગ્ય સુધારાવધારા કર્યા પછી આ પાઠ્યપુસ્તક પ્રસિદ્ધ કરવામાં આવ્યું છે. પ્રસ્તુત પાઠ્યપુસ્તકને રસપ્રદ, ઉપયોગી અને ક્ષતિરહિત બનાવવા માટે મંડળે પૂરતી કાળજી લીધી છે. તેમ છતાં શિક્ષણમાં રસ ધરાવનાર વ્યક્તિઓ પાસેથી પુસ્તકની ગુણવત્તા વધારે તેવાં સૂચનો આવકાર્ય છે. એચ. એન. ચાવડા ડૉ. નીતિન પેથાણી નિયામક કાર્યવાહક પ્રમુખ તા. 15-03-2017 ગાંધીનગર

પ્રથમ આવૃત્તિ : 2017

પ્રકાશક : ગુજરાત રાજ્ય શાળા પાઠ્યપુસ્તક મંડળ, 'વિદ્યાયન', સેક્ટર 10-એ, ગાંધીનગર વતી એચ. એન. ચાવડા, નિયામક

મુદ્રક :

મૂળભૂત ફરજો

ભારતના દરેક નાગરિકની ફરજ નીચે મુજબ રહેશે :*

- (ક) સંવિધાનને વફાદાર રહેવાની અને તેના આદર્શો અને સંસ્થાઓનો, રાષ્ટ્રધ્વજનો અને રાષ્ટ્રગીતનો આદર કરવાની;
- (ખ) આઝાદી માટેની આપણી રાષ્ટ્રીય લડતને પ્રેરણા આપનારા ઉમદા આદર્શોને હૃદયમાં પ્રતિષ્ઠિત કરવાની અને અનુસરવાની;
- (ગ) ભારતનાં સાર્વભૌમત્વ, એકતા અને અખંડિતતાનું સમર્થન કરવાની અને તેમનું રક્ષણ કરવાની;
- (ઘ) દેશનું રક્ષણ કરવાની અને રાષ્ટ્રીય સેવા બજાવવાની હાકલ થતાં, તેમ કરવાની;
- (ચ) ધાર્મિક, ભાષાકીય, પ્રાદેશિક અથવા સાંપ્રદાયિક ભેદોથી પર રહીને, ભારતના તમામ લોકોમાં સુમેળ અને સમાન બંધુત્વની ભાવનાની વૃદ્ધિ કરવાની, સ્ત્રીઓના ગૌરવને અપમાનિત કરે, તેવા વ્યવહારો ત્યજી દેવાની;
- (છ) આપણી સમન્વિત સંસ્કૃતિના સમૃદ્ધ વારસાનું મૂલ્ય સમજી તે જાળવી રાખવાની;
- (જ) જંગલો, તળાવો, નદીઓ અને વન્ય પશુપક્ષીઓ સહિત કુદરતી પર્યાવરણનું જતન કરવાની અને તેની સુધારણા કરવાની અને જીવો પ્રત્યે અનુકંપા રાખવાની;
- (ઝ) વૈજ્ઞાનિક માનસ, માનવતાવાદ અને જિજ્ઞાસા તથા સુધારણાની ભાવના કેળવવાની;
- (ટ) જાહેર મિલકતનું રક્ષણ કરવાની અને હિંસાનો ત્યાગ કરવાની;
- (ઠ) રાષ્ટ્ર પુરુષાર્થ અને સિદ્ધિનાં વધુ ને વધુ ઉન્નત સોપાનો ભણી સતત પ્રગતિ કરતું રહે એ માટે, વૈયક્તિક અને સામૂહિક પ્રવૃત્તિનાં તમામ ક્ષેત્રે શ્રેષ્ઠતા હાંસલ કરવાનો પ્રયત્ન કરવાની;
- (ડ) માતા-પિતાએ અથવા વાલીએ 6 વર્ષથી 14 વર્ષ સુધીની વયના પોતાના બાળક અથવા પાલ્યને શિક્ષણની તકો પૂરી પાડવાની.

અનુક્રમણિકા

1.	અખિલ બ્રહ્માંડમાં	પદ	નરસિંહ મહેતા	01
2.	ખીજડિયે ટેકરે	નવલિકા	ચુનીલાલ મડિયા	03
3.	દમયંતી સ્વયંવર	આખ્યાનખંડ	પ્રેમાનંદ	08
4.	સત્યાગ્રહાશ્રમ	આત્મકથાખંડ	વિનોબા ભાવે	12
	● વ્યાકરણ-લેખન : સાહિત્ય સ્વરૂપો			17
5.	રામબાણ	પદ / ભજન	ધના ભગત	19
6.	ઉછીનું માગનારાઓ	હાસ્યનિબંધ	નટવરલાલ પ્રભુલાલ બુચ	21
7.	શ્યામ રંગ સમીપે	ગરબી	દયારામ	25
8.	અમરનાથની યાત્રાએ	પ્રવાસનિબંધ	વિનોદિની રમણલાલ નીલકંઠ	27
	● વ્યાકરણ-લેખન : શબ્દવિષયક સજ્જતા, ગુજરાતી બોલીઓ			31
9.	ભવના અબોલા	લોકગીત	અજ્ઞાત	37
10.	યુધિષ્ઠિર યુદ્ધવિષાદ	નાટ્યાંશ	ઉમાશંકર જોશી	39
11.	ઊર્મિલા	ખંડકાવ્ય	કવિ બોટાદકર	46
12.	સૌજન્યશીલ પ્રભાશંકર	ચરિત્રનિબંધ	મુકુન્દરાય પારાશર્ય	50
	● વ્યાકરણ-લેખન : વાક્યરચના વિષયક સજ્જતા			56
13.	મા'ત્માના માણસ	નવલિકા	ધીરુભહેન પટેલ	63
14.	છેલ્લું દર્શન (આસ્વાદ)	આસ્વાદલેખ	જયંત કોઠારી	69
15.	જુઓ	ગઝલ	શ્યામ સાધુ	73
16.	સેલ્વી પંકજમ્	નવલિકા	ઈવા ડેવ	76
	● વ્યાકરણ-લેખન : લેખન-રૂઢિવિષયક સજ્જતા			83
17.	પથ્થર થરથર ધ્રૂજે	ગીત	નિરંજન ભગત	87
18.	આંસુભીનો ઉજાસ	નવલકથા ખંડ	દિલીપ રાણપુરા	90
19.	ઈશ્વર સર્વવ્યાપી	ચિંતનાત્મક નિબંધ	આનંદશંકર ધ્રુવ	98
20.	બા એકલાં જીવે...	ગીત	મૂકેશ જોશી	103
	● વ્યાકરણ-લેખન : શૈલીવિષયક સજ્જતા			106
21.	અનુરુદ્ધનો ગૃહત્યાગ	બોધકથા	ડૉ. હરિવલ્લભ ભાયાણી	111
22.	ભાણી	ઊર્મિકાવ્ય	ઈન્દુલાલ ગાંધી	116
23.	સમતા અને બંધુતાના પથદર્શક...	પ્રેરક નિબંધ	કિશોર મકવાણા	119
24.	શરત	નવલિકા	એન્ટન ચેખોવ	125
	● વ્યાકરણ : લેખન સ્વરૂપો			129
		પૂરક વાચન		
1.	જીવન અમૂલ્ય છે	ચિંતન	સંકલિત	145
2.	આપણો લોકવારસો	નિબંધ	ડૉ. હસુ યાજ્ઞિક	148
3.	તું ભારતને જગાડ !	ઊર્મિકાવ્ય	રવીન્દ્રનાથ ટાગોર	151
4.	બા, ભાઈ ક્યાં ?	લોકવાર્તા	દરબાર પુંજવાળા	152
5.	ગુજરાતી સાહિત્યની વેબસાઈટ્સ			156

નરસિંહ મહેતા

(સમય : પંદરમું શતક)

ગુજરાતી ભાષાના આદ્યકવિ નરસિંહ મહેતાનું વતન ભાવનગર જિલ્લાનું તળાજા ગામ. ‘શામળશાનો વિવાહ’, ‘હાર’, ‘હૂંડી’, ‘કુંવરબાઈનું મામેરું’ અને ‘શ્રાદ્ધ’ એમની આત્મચરિત્રાત્મક રચનાઓ છે. નરસિંહ મહેતા ગુજરાતી ભાષાના ઉત્તમ કોટિના ભક્તકવિ છે. એમણે જ્ઞાન-ભક્તિ-વૈરાગ્યનાં પદો સર્જીને ગુજરાતી કવિતાને રણિયાત કરી છે. ઝૂલણા છંદમાં લખાયેલાં નરસિંહનાં પ્રભાતિયાં લોકકંઠે વસીને આપણે ત્યાં ચિરંજીવ બન્યાં છે : જેમ કે, ‘ભોળી રે ભરવાડણ’, ‘જળકમળ છાંડી જાને’, ‘જાગને જાદવા’, ‘જાગોને જશોદાના જાયા’... વગેરે. હૃદયસ્પર્શી અને ભાવ નીતરતી એમની કાવ્યવાણી, એની સરળતા અને સહજતાથી, આપણા મનમાં રમી રહે છે.

આ પદમાં નરસિંહ મહેતા ઈશ્વરના સર્વવ્યાપક રૂપની લીલાને વર્ણવે છે. સંસ્કૃતમાં ઉક્તિ છે : ‘એકં સત્ વિપ્રા બહુધા વદન્તિ’ – એટલે કે પરમાત્મા તાત્વિક રીતે એક જ છે, પણ અનેક રૂપે દેખાય છે. જેમ સુવર્ણ એક છે, પણ એમાંથી ઘડાયેલા અલંકારોનાં નામ જુદાં છે, એ રીતે પ્રભુ આ સૃષ્ટિમાં વિવિધ સ્વરૂપે પ્રગટ થાય છે. જ્ઞાનીઓએ રચેલા જ્ઞાનગ્રંથોને સમજવામાં જે ગેરસમજ કરી છે, એને નરસિંહ મહેતા ‘ગરબડ’ તરીકે ઓળખાવીને હસી કાઢે છે. આવા પરમેશ્વરને શાસ્ત્રજ્ઞાન દ્વારા તો ખરા, પણ પ્રેમની પરાકાષ્ટારૂપે ભક્તિ દ્વારા સરસ રીતે પામી શકાય છે એવી પોતાની પ્રતીતિને આ ભક્તકવિએ અહીં વિવિધ દૃષ્ટાંતો દ્વારા દર્શાવી આપી છે. કવિતા અને તત્ત્વજ્ઞાનનો સમન્વય કરતું એકાત્મભાવનું આ પદ નરસિંહની ચિરંજીવ અને સદા રમણીય-સ્મરણીય કૃતિ છે.

અખિલ બ્રહ્માંડમાં એક તું શ્રીહરિ, જૂજવે રૂપે અનંત ભાસે;
દેહમાં દેવ તું, તત્ત્વમાં તેજ તું, શૂન્યમાં શબ્દ થઈ વેદ વાસે.

પવન તું, પાણી તું, ભૂમિ તું, ભૂધરા ! વૃક્ષ થઈ ફૂલી રહ્યો આકાશે;
વિવિધ રચના કરી અનેક રસ લેવાને, શિવ થકી જીવ થયો એ જ આશે.

વેદ તો એમ વદે, શ્રુતિ-સ્મૃતિ શાખ દે : કનક-કુંડળ વિશે ભેદ નહોયે;
ઘાટ ઘડિયા પછી નામરૂપ જૂજવાં, અંતે તો હેમનું હેમ હોયે.

ગ્રંથે ગરબડ કરી, વાત નવ કરી ખરી, જેહને જે ગમે તેને પૂજે;
મન-વચન-કર્મથી આપ માની લહે, સત્ય છે એ જ : મન એમ સૂઝે.

વૃક્ષમાં બીજ તું, બીજમાં વૃક્ષ તું, જોઈ પટંતરો એ જ પાસે;
ભણે નરસૈયો : એ મન તણી શોધના : પ્રીત કરું, પ્રેમથી પ્રગટ થાશે.

શબ્દ-સમજૂતી

અખિલ આખું, સમસ્ત; જૂજવે રૂપે જુદાં જુદાં રૂપે; અનંત જેનો અંત નથી તેવું; ભૂધર ભૂમિને ધારણ કરનાર; શ્રુતિ શ્રવણ દ્વારા પ્રાપ્ત કરેલું (અહીં) વેદ; સ્મૃતિ (અહીં) વેદ પછીનાં ધર્મશાસ્ત્રો; કુંડળ કાનમાં પહેરવાનું એક ઘરેણું; પટંતર અંતરપટ, પડદો.

સ્વાધ્યાય

1. નીચેના પ્રશ્નોના એક-એક વાક્યમાં ઉત્તર લખો :

- (1) સમગ્ર બ્રહ્માંડમાં કોણ વ્યાપેલું છે ?
- (2) પરમાત્માએ વૈવિધ્યપૂર્ણ સૃષ્ટિનું સર્જન શા માટે કર્યું છે ?
- (3) ‘અખિલ બ્રહ્માંડમાં’ કાવ્યમાં વેદ અને સ્મૃતિશાસ્ત્રો શું કહે છે ?

(4) કવિના મતે ઈશ્વરને કઈ કઈ રીતે પામી શકાય ?

(5) જ્ઞાનગ્રંથો થકી કઈ પરિસ્થિતિ સર્જાઈ છે ?

2. નીચેના પ્રશ્નોના બે-ત્રણ વાક્યમાં ઉત્તર લખો :

(1) પરમાત્મા પૃથ્વી પર ક્યાં ક્યાં સ્વરૂપે રહેલો છે ?

(2) ‘સોનું તો આખરે સોનું જ છે’ - એવું શાથી કહી શકાય ?

(3) બીજ અને વૃક્ષનો કાર્યકારણ સંબંધ સ્પષ્ટ કરો.

3. નીચેના પ્રશ્નોના સવિસ્તર ઉત્તર લખો :

(1) આ પદમાં નરસિંહ મહેતા પરમતત્ત્વને શી રીતે સમજાવે છે ?

(2) સમજાવો :

‘ગ્રંથ ગરબડ કરી વાત નવ કરી ખરી, જેહને જે ગમે તેને પૂજે,
મન-વચન-કર્મથી આપ માની લહે, સત્ય છે એ જ મન એમ સૂઝે.’

વિદ્યાર્થી-પ્રવૃત્તિ

- આ પદનું વર્ગખંડમાં સમૂહગાન કરો.
- તમારા શિક્ષક પાસેથી નરસિંહનાં બીજાં પદો ‘યુ ટ્યૂબ’ ઉપરથી મેળવીને સાંભળો.
- શક્ય હોય તો શિક્ષકની મદદથી ‘બ્રહ્માંડ’ વિષયની વીડિયો ફિલ્મ જોવી.

ભાષા-અભિવ્યક્તિ

નરસિંહનું આ પદ પ્રસિદ્ધ છે. નરસિંહે અહીં સંવાદની એક લાક્ષણિક રીતિનો સહારો લીધો છે. તમે ધ્યાનથી વાંચશો કે કાવ્યપાઠ કરશો તો ખ્યાલ આવશે કે સંવાદ આમ તો સીધો પરમાત્મા સાથે છે, પણ આ પરમાત્મા દેહરૂપે સાક્ષાત્ નથી.

સમગ્ર સૃષ્ટિમાં વિવિધ સ્વરૂપે વિદ્યમાન પરમાત્માને કવિ આ પદમાં ‘તું’ થી સંબોધે છે. ભગવાનને સંબોધવાની કે તેની પ્રાર્થના કરવાની નરસિંહની જુદી જ રીતિ છે.

તમે જોઈ શકશો કે ભગવાનના સ્વરૂપને સમજાવવા નરસિંહને શબ્દની ખોટ સાલતી નથી. તેનો ખ્યાલ ‘ઘાટ ઘડિયા પછી...’ અને ‘ગ્રંથે ગરબડ કરી...’ જેવી પંક્તિઓ થકી આવશે. આ ઉપરાંત આ પદની પાંચેપાંચ કડી અને દસેદસ ચરણ ગુજરાતી ભાષામાં અને શાસ્ત્રચર્યામાં કહેવતરૂપ બની ગયાં છે તો તમે આવી પંક્તિઓ ક્યા કેવા સંદર્ભે વપરાય છે તેનો ખ્યાલ મેળવવાનો પ્રયત્ન કરો.

શિક્ષક-પ્રવૃત્તિ

- મોબાઈલ દ્વારા આ પદ વર્ગખંડમાં વિદ્યાર્થીઓને સંભળાવો.
- વિદ્યાર્થી સમક્ષ ‘જાગીને જોઉં તો જગત દીસે નહિ’એ પદનો કાવ્યપાઠ કરો અને સમૂહગાન કરાવો.
- વિદ્યાર્થીઓને આપણા બ્રહ્માંડની અનંતતાનો ખ્યાલ આવે એવી પ્રવૃત્તિઓ પ્રયોજો.

યુનીલાલ મડિયા

(જન્મ : ઈ. સ. 1922; અવસાન : 1968)

યુનીલાલ કાળિદાસ મડિયાનો જન્મ રાજકોટ જિલ્લામાં આવેલા ધોરાજીમાં થયો હતો. 1939માં મૅટ્રિક અને 1945માં મુંબઈની સિડનહામ કોલેજમાંથી બી.કોમ. થઈ મુંબઈથી પ્રકાશિત થતા ‘જન્મભૂમિ’ દૈનિકમાં જોડાયા. બાર વર્ષ જેટલો સમય મુંબઈમાં આવેલી USIS ના ગુજરાતી વિભાગમાં કામ કર્યું. તેમણે નવલકથા, નવલિકા, નાટક, વિવેચન તેમજ કાવ્યક્ષેત્રે ખેડાણ કર્યું છે. ‘વ્યાજનો વારસ’, ‘વેળા વેળાની છાંયડી’, ‘લીલુડી ધરતી ભાગ 1/2’, ‘સધરા જેસંગનો સાળો’ વગેરે નવલકથાઓ; ‘ઘૂઘવતાં પૂર’, ‘શરણાઈના સૂર’, ‘અંતઃસ્ત્રોતા’ વગેરે વાર્તાસંગ્રહો, ‘રંગદા’, ‘શૂન્યશેષ’, ‘રામલો રોબિનહૂડ’ વગેરે એકાંકી અને ત્રિઅંકી નાટ્યસંગ્રહો આપ્યાં છે. તેમણે ‘ચોપાટીને બાંકડે’થી હળવી શૈલીના નિબંધો, ‘વાર્તાવિમર્શ’, ‘શાહમૃગ-સુવર્ણમૃગ’ વગેરે વિવેચનસંગ્રહો આપ્યા છે. તેઓ રણજિતરામ સુવર્ણચંદ્રકથી સન્માનિત થયા છે.

જીવનની કારમી ગરીબાઈ વચ્ચે ધબકતા પિતૃહૃદયી ભોજાની હૃદયદ્રાવક મનઃસ્થિતિ સૌ કોઈ ભાવકનું કાળજું વીંધી નાખે તેવી કરુણ છે. ભૂખ ભૂડી છે અને ગરીબાઈ વસમી છે. એ શું કરે કે શું કરાવે છે એ આ નવલિકાનો વર્ણવેલો વિષય છે. કહેવાતા મૃત બાળકનું રેશમી વસ્ત્ર લેવા ભોજો ઠંડીમાં ઉઘાડા શરીરે ઝૂંમી છે. સમાજજીવનની આ વરવી વાસ્તવિકતા ભોજાનાં કાળાં કરતૂતો ભૂલાવીને તેના પરિવાર જોડે સહૃદયતાનો તંતુ સાંધે છે. ભોજાના ભયની સામે માસ્તર પરિવારનું અમીભરેલું અભયવચન વાર્તાનો સુખાંત સર્જી સર્જકની કલ્પનાતીત સફળતાનો પરિચય કરાવે છે. ભોજાની લાચારી-દીનતા સામે માસ્તર દંપતીની ઉદારતા સદૈવ સ્મરણીય બની રહેશે.

હીરણના હેઠવાસના પટમાં ખીજડિયા ટેકરાની નજીક ભોજા કાળુએ દર વર્ષના રાબેતા મુજબ તડબૂચનો વાડો ઊભો કર્યો હતો. આડે દિવસે તો ભોજાનું કુટુંબ નદીના ખુલ્લા પટમાં પડ્યું રહેતું પણ ઓણ શિયાળે રીંગણી બાળી નાખે અને ગોળાનાં પાણી થીજવી દે એવી ટાઢ પડવા માંડી ત્યારે ભોજો ગિરની અંદર જઈને ત્રણવાર તલબાવળ કાપી આવ્યો અને જીવલીએ વગડો ફરીફરીને સૂકી સાંઠીઓની ભારીઓ ભેગી કરી; ચાર દિવસમાં તો ધણી-ધણિયાણીએ મળીને ચાર છોકરાં ને ચૂલો સમાઈ શકે એવડો કૂબો વાડા વચ્ચે જ ઊભો કરી દીધો.

છતાં ભોજાને લાગતું હતું કે દર વર્ષ કરતાં આ વખતે ટાઢ મારા પર વેર વાળવા આ વાડા ઉપર જ વધારે પ્રમાણમાં ખાબકી છે. એક તો હીરણની પાટનાં ટાઢાંબોળ પાણી અને વધારામાં પોષ મહિનાનો હિમ જેવો વાયરો. આ હિમવર્ષા વચ્ચે ભોજો સાવ ઉઘાડે ડિલે ઊભો ઊભો વાડાનું ટોચામણ કરતો. એને પહેરવા કડિયું તો આજ કેટલાય સમયથી સાંપડતું નહોતું. વરસો જૂની ચોરણી હતી એના ઉપર ગોદડા જેટલાં ઉપરાઉપરી થીંગડાં ચોંટી ચૂક્યાં હતાં અને હવે એ થીંગડાંઓ પણ ઘસાતાં ઘસાતાં ચાળણી બનેલું એ થેપાડું એટલું તો જીર્ણ થઈ ગયું હતું કે હવે એનો વધારે જીર્ણોદ્ધાર શક્ય જ નહોતો.

ટાઢ જીરવવી એ ભોજાને માટે નવી નહોતી. ભૂતકાળમાં પોતે જ્યારે સીમ-ચોરીઓને રવાડે ચડેલો ત્યારે કાજળ ઘૂંટ્યું હોય એવી કાળી ડીબાંગ રાતે એ કાજળ-રંગ જોડે, પોતાના સીસમ-વરણા શરીરનો સુમેળ સાધવા તે કડકડતી ટાઢમાં પણ ઊભા મોલમાંથી ભારીઓ બાંધી જતો, છતાં હવે અવસ્થા થઈ હતી અને જુવાનીના ચડતા લોહીને અભાવે સહનશક્તિ પણ ઘટી હતી, તેથી હીરણના ઉપરવાસથી સૂસવતા વીંછીના ડંખ જેવા ઠંડા વાયરા કવચિત્ ભોજાનાં જડબાંની ડાકલી બજાવી જતા ખરા; પણ પોતાની બત્રીસી દાંતિયાં કરડે એ સામે ભોજાને એટલો રંજ નહોતો, જેટલો રંજ એને ટાઢમાં કપડાંને અભાવે ઠૂઠવાતાં નાગાંપૂગાં બાળકોનો હતો.

ટોચામણ કરતો કરતો ભોજો કવચિત્ ટેકરા પાછળ લપાઈને બેઠેલા ગામમાં આવેલી કાપડની દુકાન પર પોતાનાં મનઃચક્ષુ માંડતો અને દુકાનની અંદર ઘોડાઓ પર ખડકાયેલી કાપડની થપ્પીઓ પોતાની ચોર-નજરે નોંધી લેતો. ‘માધવજી કાપડિયો ગજના ગજ ભરે પણ મારા જેવા સારુ કટકી લૂગડું પણ ફાડે નહિ !’ ભોજા જેવો ભડ માણસ પણ મણ એકનો નિસાસો મૂકતો અને તરત એનામાં રહેલો ભૂતકાલીન ભોજિયો ધાડપાડુ સળવળી ઊઠતો. ‘માધિયાની હાટના ઉંબરામાં એક

ગણેશિયો ભરાવું ઈ ભેગાં જ એનાં ખોખરાં કમાડ ભટાક કરતાં ઊઘડી પડે ને ખભે ઉપાડી શકાય એટલું કાપડ ઉપાડીને કૂબા ભેળું કરી દઉં...'

પણ આ ચિત્રની સાથેસાથ જ બીજું એક ચિત્ર પરાણે આવી ઊભતું હતું : ગામના 'શકમંદ શખ્સો'ની યાદી ઉપરથી કૂબાનો સગડ કાઢીને પસાયતાઓ ભોજાને ઢોર માર મારી રહ્યા છે... ગુનાની પરાણે કબૂલાત કરાવવા, પોતાને ઝાડની ડાળે ટાંગીને નીચે તાપ કર્યો છે. મુદ્દામાલનો પત્તો મેળવવા કાપડ ક્યાં દાટ્યું છે એ સ્થળ બતાવવા, હાથ-પગ બાંધી, રણગોવાળિયો બનાવીને ઉપર લાકડીઓની તડાપીટ બોલે છે.

‘ના, ના હવે આ ઊતરતી અવસ્થાએ આવા ઢોર-માર મારાથી નહિ વેઠાય.’ ભોજાએ આ જોખમ વહોરવાનું માંડી વાળ્યું. આવાં જોખમ ખેડવાની આવશ્યકતા જ ન રહે એવો સુભગ સંયોગ ભોજા સમક્ષ આવી ઊભો.

ખીજડિયા ટેકરાનો ઉપયોગ નાનાં મૃત બાળકોને દાટવા માટે થતો હતો. એની જમીન બહુ કઠણ નહોતી તેથી સાદી નાનકડી કોશ વડે પણ એનું ખોદકામ એકલે હાથે થઈ શકતું.

ગામના પોસ્ટ-માસ્તરને ત્યાં આજે સાંજને સમયે છોકરો અવતરેલો. કોઈ કહેતું હતું કે છોકરો મરેલો જ જન્મ્યો હતો, કોઈ કહેતું કે એ જન્મ્યા પછી મરી ગયો. ઉપરાઉપર પુત્રીઓ જ પામનાર પોસ્ટ-માસ્તરને ઘેર વર્ષો પછી પુત્ર અવતર્યો, પણ નસીબમાં ન સમાયો તેથી તેમને ભારે આઘાત લાગ્યો. આ હતભાગીને ઘેર અવતરીને કશું સુખ ન પામનાર એ બાલુડા પાછળ માસ્તરે સારું દાન-પુણ્ય પણ કરી નાખ્યું. માધવજીના હાટેથી ઊંચામાં ઊંચી જાતનું રેશમી કાપડ વેતરાવીને મૃત બાળકને સારી પેઠે વીંટાળ્યું.

અને અધમણ મીઠાની ગાંસડી બાંધીને ચાર સંબંધીઓ જોડે માસ્તર ખીજડિયે ટેકરે ચાલ્યા.

ઉઘાડે રિલે ઠંડીમાં થરથરતો, માધા કાપડિયાની દુકાન ફાડવાનો વિચાર કરતો અને પકડાઈ જવાની બીકે પોલીસના મારથી કાંપતો ભોજો તડબૂચની વચ્ચે ચાડિયાની જેમ ઊભો હતો. એ જ વખતે પોસ્ટ-માસ્તર પુત્રના દફન માટે લોક ખીજડિયે ટેકરે આવી પહોંચ્યા.

બાળકના મૃતદેહ પર સાત-આઠ પડમાં વીંટાળેલ મહામૂલું વસ્ત્ર ભોજા જેવા જ અવસ્ત્રાની નજરે પડ્યા વિના રહે એમ નહોતું.

બાળકને ઠીક ઠીક ઊંડાણમાં દાટી, માથે મીઠું ભભરાવી, ઉપર પૂર્વવત્ પથ્થરો અને ધૂળ વેરીને સૌ રસ્તે પડ્યા પછી ભોજાના માનસમાં એક નવો જ પ્રકાશ ઝબકી ઊઠ્યો : અરે, લૂગડાં તો ગાંસડા મોઢે આ ટેકરાના પેટમાં દટાણાં છે... મારી છાતી સામે જ... હાથ અજમાવું એટલી જ વાર... હાથફેરો જ કરવાનો...

હાથફેરો કરવો કે ન કરવો એના સરવાળા-બાદબાકી કરવાની ભોજાને આદત નહોતી. ડેન્માર્કના રાજકુંવર જેવી દ્વિધા-વૃત્તિ આ માણસે કદી કેળવી નહોતી. એક ઘા ને બે કટકા કરવાનું જ એનું જીવનસૂત્ર હતું.

રાતે સીમની અવરજવર બંધ થઈ ગઈ અને સોપો પડી ગયો ત્યારે ભોજાએ એ જીવનસૂત્ર અમલમાં મૂક્યું. કૂબામાંથી કોદાળી અને પાવડો લઈને એ સડસડાટ ટેકરા ઉપર ચડી ગયો.

ખાતર પાડવાના લાંબા મહાવરાને પરિણામે સિફતપૂર્વક ખોદકામ કરવાનું તો ભોજા માટે સાવ સહેલું હતું. કપડું જરા પણ ફાટ્યાતૂટ્યા કે ખરડાયા વિના સરકાવી લેવા ખાતર એ ભારે સાવચેતીથી આ બાળકની કબર ખોદી રહ્યો હતો. વળી, પથ્થર જોડે કોદાળીનું પાનું અથડાવાનો અવાજ પણ બહુ દૂર પહોંચી ન જાય એની સંભાળ લેવાની હતી.

ખતરીસો મારીને ખાતર પાડતો હોય અને ઘરમાંથી હળવેકથી ઈસ્કોતરો સરકાવી લે એમ ભોજાએ લૂગડે વીંટ્યા બાળકને ખાડામાંથી ઊંચકી લીધું.

પણ ઊંચકતાં જ એણે આશ્ચર્ય અનુભવ્યું. હાડમાંસનો એ નાનકડો નિશ્ચેષ્ટ લોચો સહેજ સળવળ્યો. કૂણા હાથ જેવી કશીક વસ્તુ અંદર ઊંચીનીચી થતી લાગી.

ભોજા જેવો ભડ આદમી પણ ભડકી ઊઠ્યો. મરેલ છોકરાંઓને દાટવાના આ ટેકરામાંથી જીવતું બાળક ક્યાંથી નીકળ્યું ? આ કોઈ ખવીસની રમત તો નહિ હોય ? પણ અત્યારે એવી કલ્પનાઓ કરવાનો ય અવકાશ ક્યાં હતો ? હાથમાં વધારે ને

વધારે ઝડપથી સળવળતું આ બાળક હવે રડવા માંડે અને પોતાની આ ઘોર-ખોદ પ્રવૃત્તિ જાહેર થઈ જાય એ પહેલાં આ સ્થળ છોડી જવું જરૂરી હતું.

પણ કરવું શું ? ચોરેલી વસ્તુ મૂળ સ્થાને ગોઠવી દેવી ? સો ટકા સલામત માર્ગ તો એ જ હતો તો પછી આ ઘોર ખોદવાનો મૂળ ઉદ્દેશ માર્યો જ જાય. અંગ-ઢાંકણ કપડાંનું શું ?

‘લૂગડું ઉતારીને, છોકરું પાછું હતું એમ ધરબી દઉં...?’ આ વિચાર, આવતાં તો આવી ગયો, પણ એની ભયંકરતાથી ભોજો પોતે ધ્રૂજી ઊઠ્યો. ‘મારે કેટલા ભવ કાઢવા છે તી આવી બાળહત્યાનું પાતક માથે લઉં...!’

હીરણની ઉપરવાસની ભીમપાટ ઉપર ટાઢમાં ઠૂંઠવાતાં શિયાળિયાંની લાળી સંભળાઈ. ગામ તરફથી કોઈનો ખોંખારો પણ કાને પડ્યો. હવે આ ખોદેલી ઘોર ઉપર વધારે સમય ઊભા રહેવું સલામત નહોતું.

કશો પણ વિચાર કરવા રોકાયા વિના ભોજો બાળકને લઈને સડસડાટ ટેકરો ઊતરી ગયો અને કૂબામાં આવી ઊભો.

ઓરડો ઓઢનાર આઈની જેમ કૂબો ઓઢીને જ પડી રહેતી જીવલી આજે મળનાર પાપણિયા કપડાંની આશામાં જાગતી જ બેઠી હતી અને એક તાપણાના તાપે ટાઢ ઉડાડી રહી હતી પણ ભોજાએ જ્યારે કપડાં ઉપરાંત એક જીવતાજાગતા બાળકને પણ રજૂ કર્યું ત્યારે જીવલી ડઘાઈ ગઈ. ખીજડિયે ટેકરે અનેક જાતનાં ચળીતરો થતાં જીવલીએ જાણ્યાં હતાં અને જીરવ્યાં પણ હતાં. આજનો બનાવ કોઈ ચળીતર નહિ પણ પૂરેપૂરો વાસ્તવિક અકસ્માત જ છે એવી ખાતરી થતાં એણે વત્સલ માતા બની જઈ આ નવજાત બાળકને છાતીએ લીધું.

ટેકરાની પોચી માટી-મટોડીનાં આવરણમાંનાં છિદ્રોમાંથી પ્રાણવાયુ પામીને પ્રાણ ટકાવી રહેલા બાળકને માતૃગોદની ઉખ્ખા મળતાં એનો અવાજ પણ ઊઘડ્યો.

તે મધરાતે જ ભોજાએ પોસ્ટ-માસ્તરની ડેલીની સાંકળ ખખડાવી.

પોતે કરવા ધારેલા ગુનાની સવિસ્તર કબૂલાત કર્યા પછી ભોજો છોભીલો બનીને પોસ્ટ-માસ્તરની સમક્ષ ઊભો રહ્યો.

મૂઠ ભીડેલી આંગળીઓ મોંમાં નાખવા મથતા બાળક ભણી પોસ્ટ-માસ્તર તેમજ પત્ની આનંદભેર જોઈ રહ્યાં હતાં.

હમણાં મને પોલીસને હવાલે કરી દેશે એવો ભય ભોજાને સતાવી રહ્યો હતો.

“હું તો તમને પહેલેથી જ કેતી’તી કે દાટવા જવાની ઉતાવળ કરો ના, દાકતરને તેડાવીને પાકી ખાતરી કરાવો; પણ તમે માન્યા નહિ...” પુત્રપ્રાપ્તિથી અરધી-અરધી થઈ જતાં પત્ની મીઠો ઠપકો આપવા લાગી.

“આપણા ભાગ્યમાં હતો તો પાછો આવી પુગ્યોને ?” પોસ્ટ-માસ્તરે કહ્યું અને પછી ભોજા તરફ ફરીને બોલ્યા : “ભોજિયા, તને મનમાં આવે એ ઈનામ માગી લે.”

કશું પણ બોલવાના અત્યારે ભોજાને હામ કે હોશ રહ્યા નહોતા એ માત્ર હાથ જોડી શક્યો. પોતે કરેલા ગુનાહિત કૃત્ય બદલ ક્ષમા માગતો હોય એવી રીતે.

‘અમારે તો આ ઊતરતી અવસ્થાએ દીકરાના નામની દૃશ્ય દેવાઈ ગઈ’તી;’ પોસ્ટ-માસ્તરનાં પત્ની બોલતાં હતાં : “છતે છોકરે વાંઝિયા જેવું થઈ પડ્યું’તું. તેં અમારું નામલેણું રાખ્યું. તારો તો જેટલો ગણ માનીએ એટલો ઓછો છે મારા વીર ! અમારી ચામડીનાં પગરખાં સિવડાવીએ તો ય તારા ગણનું સાટું વળે એમ નથી.”

“ઝટ ઈનામ માગી લે, ભોજા !” પોસ્ટ-માસ્તરે ફરી કહ્યું.

“મોટા સા’બ, ઈનામ લેવા સારું ટેકરે નો’તો ચડ્યો પણ બાયડીની આબરૂ ઢાંકવા લૂગડાનો લીરો ય નથી જડતો; ને પહુ જેવાં નાનકડાં બચળાં આ હિમમાં હિજરાય છે; એકેકી જોડય લૂગડાં અપાવો તો મોટું ઈનામ જડ્યું ગણું...” ભોજાએ માગણી કરી.

“બસ ? માગી માગીને આટલું જ માગ્યું ?”

“માગું તમારી મોટાં માણહની મહેરબાની...”

“અબઘડીએ જ માધવજીની હાટ ઉઘડાવું.” પોસ્ટ-માસ્તરે ઊભા થતાં કહ્યું અને પછી ખભે ડગલો ભરાવતાં બોલ્યા : “એક શું, બબ્બે જોડય લૂગડાં વેતરાવી લે...”

શબ્દ-સમજૂતી

પટ નદીની પહોળાઈ, વિસ્તાર; વગડો વેરાન પ્રદેશ; સાંઠી કપાસ કે એરંડાનું સૂકું લાકડું; કૂબો ઘુમ્મટવાળું ઘાસનું ઝૂંપડું; ખાબકી ઊંચેથી પડી તે, કૂદી પડવું, ધસી ગઈ; વાયરો પવન, વાયુ; ડિલ શરીર ટોચામણ છોડને પાણી સીંચવું તે; કડિયું/ચોરણી શરીર પરનાં ગ્રામ વિસ્તારમાં પહેરાતાં વસ્ત્રો; થેપાડું સારી જાતનું ધોતિયું; મન:ચક્ષુ આંતરદષ્ટિ; ગજ ચોવીસ તસુનું માપ, લંબાઈ; લૂગડું વસ્ત્ર; ખતરીસો ગણેશિયો ગણેશિયો ખાતરપાડુનું એક હથિયાર, ખાતરિયું; પસાયતો ગામનો ચોકિયાત, રક્ષક; ગુનો અપરાધ; પૂંઠ પીઠ; ઢોરમાર પશુને પડે તેવો સખત માર; કોશ લોખંડનું જમીન ખોદવાનું ઓજાર; ગાંસડી મોટી ગાંસડી, પોટલો, ભારો; હાટ દુકાન, બજાર; દફન મૃતદેહને જમીનમાં ખાડો ખોદી દાટવો તે; અવસ્ત્ર વસ્ત્ર વિનાનું; કબર મૃતદેહને જમીનમાં ખાડો ખોદી તેના પર કરેલું ચણતર; ઈસ્કોતરો જૂની લાકડાની પેટી; ઘોર બિહામણું; ખાંપણ મૃતદેહ પર વીંટાળવામાં આવતું વસ્ત્ર; ચળીતર ચરિત્ર; મૂઠ મુઠી; હામ હિંમત; વાંઝિયા સંતતિ ન હોય તેવાં ગણ ગુણ (અહીં) ઉપકાર; બાયડી સ્ત્રી; લીરો વસ્ત્રનો ટુકડો; બચળાં બચ્ચાં; હિજરાવું ઝૂરવું, બળ્યા કરવું.

રૂઢિપ્રયોગ

હાથફેરો કરવો ચોરી કરી બધી જ વસ્તુઓ લઈ જવી; ખાતર પાડવું ચોરી કરવી; સોપો પડી જવો શાંતિ છવાઈ જવી; છોભીલું પડવું શરમ, સંકોચ થવો.

સ્વાધ્યાય

1. નીચેના પ્રશ્નોના એક-એક વાક્યમાં ઉત્તર લખો :

- (1) ભોજાએ રહેઠાણમાં શું બનાવ્યું હતું ?
- (2) ભોજો કઈ વાતથી દુઃખી હતો ?
- (3) પસાયતો શા કારણે ભોજાને મારતો ?
- (4) ખીજડિયા ટેકરાનો લોકો શો ઉપયોગ કરતા ?

2. નીચેના પ્રશ્નોના બે-ત્રણ વાક્યમાં ઉત્તર લખો :

- (1) ભોજાએ રાત્રિએ શો નિર્ણય કર્યો ? તેનું શું પરિણામ આવ્યું ?
- (2) પોસ્ટ-માસ્તરના જીવનમાં શી ઘટના બની ?
- (3) ભોજો પોસ્ટ-માસ્તરનો ઉપકારી શી રીતે બન્યો ?
- (4) પોસ્ટ-માસ્તરની પત્નીએ પોસ્ટ-માસ્તરને શો ઠપકો આપ્યો ? તેનો પોસ્ટ-માસ્તરે શો જવાબ વાળ્યો ?
- (5) ભોજાએ ઈનામમાં શી માગણી કરી ? શા માટે ?

3. નીચેના પ્રશ્નોના સવિસ્તર ઉત્તર લખો :

- (1) ‘ખીજડિયે ટેકરે’ પાઠમાંની બનેલી ઘટનાનું વર્ણન કરો.
- (2) ‘ખીજડિયે ટેકરે’ પાઠના શીર્ષકની યથાર્થતા ચર્ચો.
- (3) નોંધ લખો :
 1. ભોજાની વાડા ઉછેરપ્રવૃત્તિ
 2. ભોજાએ કરેલું મનોમંથન

વિદ્યાર્થી-પ્રવૃત્તિ

- ટૂંકીવાર્તાનાં સંપાદનો મેળવીને તેમાંની વાર્તાઓ વાંચો.
- ગામની આજુબાજુમાં રહેતા કૂબાવાસીઓની મુલાકાત લો.
- કવિ કરસનદાસ માણેકની ગઝલ ‘મને એ જ સમજાતું નથી.....’ તમારા શિક્ષક પાસેથી મેળવીને સમજો.

ભાષા-અભિવ્યક્તિ

ગ્રામ પરિવેશમાં ગરીબીથી સબડતા માનવીનું દયનીય આલેખન કરતી આ વાર્તામાં ખરાબ કાર્ય કરતા મજબૂર માણસમાં પણ હૃદયની કેટલી અમીરાત હોય એ વાત અહીં કલાત્મકરૂપે મુકાઈ છે. ‘ટાઢ પડવી’ને બદલે ‘ખાબકી’ જેવી શબ્દપ્રયુક્તિ ગદ્યને પ્રભાવક પરિમાણ બક્ષે છે દા.ત., ‘કાજળ ઘૂંટયું હોય એવી કાળી ડીબાંગ રાતે એ કાજળ-રંગ જોડે’, ઠંડીની અસર વીંછીની વેદના સાથે સરખાવી મૂકે છે. ભોજો ગરીબીમાં પત્ની માટે વસ્ત્ર ખરીદી શકે તેમ નથી. એ કંગાળ સ્થિતિમાં પોસ્ટ-માસ્ટર પુત્રપ્રાપ્તિના આનંદને ખોઈ શોકમગ્ન બને છે. અહીં બંને ચરિત્રમાં દુઃખ, વેદના અને દર્દનું દર્શન પ્રગટ થાય છે.

ભોજાના ચરિત્રને ઉઠાવ આપવા લેખક ‘ભોજો તડબૂચોની વચ્ચે ચાડિયાની જેમ ઊભો હતો.’ તો વાર્તામાં મડિયાની વર્ણનશક્તિ પણ સુપેરે પ્રગટે છે, જેમ કે, ‘બાળકને ઠીકઠીક ઊંડાણમાં દાટી માથે મીઠું ભભરાવી ઉપર પૂર્વવત્ પથ્થરો અને ધૂળ વેરી સૌ રસ્તે પડ્યા’ અહીં શાબ્દિક ચિત્ર ઊપસી આવે છે. લેખકની સંવાદછટા પણ પ્રગટે છે જેમ કે, “જીવતું બાળક ત્યાંથી નીકળ્યું ? આ કોઈ ખવીસની રમત તો નહિ હોય ?” તો પાત્ર મનોમંથનનું નિરૂપણ કલાત્મક રીતે આલેખન પામ્યું છે. “લૂગડું ઉતારીને છોકરું પાછું હતું એમ ધરબી દઉં ? આ વિચાર આવતાં તો આવી ગયો, પણ એની ભયંકરતાથી ભોજો પોતે જ ધ્રૂજી ઊઠ્યો. ‘મારે કેટલા ભવ કાઢવા છે તી આવી બાળહત્યાનું પાતક માથે લઉં...!’” ખૂબ ટૂંકા વાક્યમાં વ્યક્ત થતી ભાવાભિવ્યક્તિ નોંધો. ‘ઝટ ઈનામ માગી લે, ભોજા’ આમ, આ વાર્તા દ્વારા જીવનમૂલ્ય વ્યક્ત થાય છે.

“બસ ? માગીમાગીને આટલું જ માગ્યું ?”

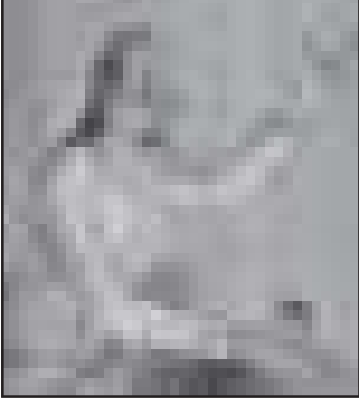
“માગું તમારી મોટા માણહની મહેરબાની...”

આમ, વાર્તા લાક્ષણિક ઢબે કલાત્મક બની.

શિક્ષક-પ્રવૃત્તિ

- ચોર-લૂંટારાના હૃદયપરિવર્તનની વાર્તા વિદ્યાર્થીઓને કહો.
- નવલિકામાં આવતા તળપદા શબ્દોનો ચાર્ટ તૈયાર કરાવો.
- વિદ્યાર્થીઓને પોલીસ સ્ટેશનની મુલાકાતે લઈ જાઓ.

પ્રેમાનંદ

(સમય : ઈ.સ. સત્તરમી સદી)

ઉત્તમ આખ્યાનકાર તથા માણભટ્ટ કવિ પ્રેમાનંદનો જન્મ વડોદરામાં થયો હતો. ‘રામાયણ’, ‘મહાભારત’ તેમજ પૌરાણિક ગ્રંથોનો અભ્યાસ કરીને, એમાંથી કથાવસ્તુ લઈને તેમણે આખ્યાનો રચ્યાં. મધ્યકાળમાં પ્રેમાનંદે આખ્યાનને નવું જ રૂપ આપ્યું. માણ ઉપર થાપ આપીને, પઠન, ગાયન તેમજ અભિનય દ્વારા લોકસમુદાયમાં રસની આગવી જમાવટ કરવામાં પ્રેમાનંદ મોખરે રહ્યા. ‘ઓખાહરણ’, ‘ચંદ્રહાસાખ્યાન’, ‘અભિમન્યુઆખ્યાન’, ‘સુદામાચરિત્ર’, ‘કુંવરબાઈનું મામેરું’, ‘નળાખ્યાન’, ‘રણયજ્ઞ’, ‘દશમસ્કંધ’ વગેરે આખ્યાનો દ્વારા પ્રેમાનંદે ગુજરાતી આખ્યાન-કવિતાને સમૃદ્ધ કરી છે. વર્ણન, પાત્રાલેખન, રસનિરૂપણ, ભાષાકર્મ - એમ વિવિધ દૃષ્ટિએ પ્રેમાનંદનાં

આખ્યાનો ગુજરાતી ભાષાની વિશિષ્ટ સંપદા બની રહેલ છે. કથા તેમજ કાવ્યનો સુભગ સમન્વય એમાં જોવા મળે છે. માણ દ્વારા કથા કરવામાં તેઓ કુશળ હતા, કલાકાર હતા. માનવમન તેમજ માનવસ્વભાવની તેમને ઊંડી પરખ હતી. આખ્યાન રજૂ કરતી વખતે એક રસમાંથી બીજા રસમાં સરકી જઈને, ગજબની જમાવટ કરી શકતા હતા. આખ્યાનો દ્વારા તેમણે લોકશિક્ષણનું કામ કર્યું હતું. પ્રજાકીય સંસ્કારવારસાને પોષવાનું, સાચવવાનું તેમજ સંવર્ધિત કરવાનું કામ તેમણે કર્યું. ઉત્તમ આખ્યાનકાર ને કવિ હોવાને કારણે તેઓ ‘કવિ શિરોમણિ’નું સન્માન પામ્યા છે.

ભીમક રાજાએ પુત્રી દમયંતીનો સ્વયંવર યોજ્યો છે, જેમાં ચારેય દેવો નળરૂપે જ ઉપસ્થિત થતાં દમયંતી આકરી કસોટીમાં મુકાઈ જાય છે - તેની મતિ મૂંઝાઈ જાય છે. પ્રેમાનંદે દમયંતીના સૌંદર્યની લાલસા ધરાવતા દેવોને અતિ પામર, પશુવત્ વ્યવહાર કરતા દર્શાવ્યા છે. અહીં દેવોના પારસ્પરિક છળકપટને અદ્ભુત રીતે નિરૂપીને કવિએ શ્રોતાઓનું જબરું મનોરંજન કર્યું છે. દમયંતી દેવોને ત્યજીને નળરાજાને વરમાળા પહેરાવે છે. નળ-દમયંતીનાં લગ્ન થાય છે અને એ જ સમયે કળિ અને દ્વાપરને પણ નારદે જ દમયંતીને પરણવાની અભીપ્સા જગાડીને પરણવા મોકલેલા, કિંતુ દમયંતી પરણી જતાં હતોત્સાહી થયેલો કળિ, સત્તા-સમૃદ્ધિ-ઐશ્વર્યની ટોચે પહોંચેલા નળ-દમયંતીના સુખને સાંખી-જીરવી શકતો નથી અને તેથી એક સંધ્યાકળે પગ ધોતા નળની પાની થોડી કોરી રહી જતાં તેના શરીરમાં પ્રવેશીને તેની બુદ્ધિ ભ્રષ્ટ કરવામાં સફળ થાય છે. જેની સુંદર કથા અહીં સુપેરે આલેખન પામી છે.

મન ઈચ્છા નૈષધરાય તણી, કન્યા ગઈ નળરાય ભણી;
જુએ તો ઊભા છે નળ પંચ, કન્યા કહે, ‘આ ખોટા સંચ. 1
હંસનું કહ્યું અવરથા ગયું, નળનાથનું વરવું રહ્યું !
એક નળ સાંભળિયો ધરા, આ કપટી કો આવ્યા ખરા. 2
પાંચે નળ ચેષ્ટા કરે, ‘લાવ હાર’ કંઠે આગળ ધરે;
તવ દમયંતી થઈ ગાભરી, વિપરીત દેખી પાછી ફરી. 3
આવી જાહાં પિતા ભીમક, ‘અરે તાતજી જુઓ કૌતક;
હું એક નળને આરોપું હાર દીઠા પંચ ને પડ્યો વિચાર. 4
ભીમક કહે, ‘આશ્ચર્ય ન હોય, તું વિના પંચ ન દેખે કોય !
શકે દેવતા તાં નિરાધાર, થઈ આવ્યા નળને આકાર. 5
એ પરીક્ષા: નિમિષ નહિ ચક્ષ, વિરજ વસ્ત્ર, ઊભા અંતરિક્ષ;
વાત સાંભલી ભીમકતણી, કન્યા આવી પંચ નળ ભણી. 6
પિતાએ મારગ દેખાડ્યો, નારીએ નર શોધી કાઢ્યો;
દમયંતી જેમ વરવા જાય, ધસી ઈન્દ્ર નળ આગળ થાય. 7
એકએકને આગળ કરે, લેવા માલ કંઠ આગળ ધરે;
સંચ ન આવે રે ફરી, તવ દમયંતી થઈ ગાભરી. 8

ઈન્દ્રે મનમાં શાપ્યો હુતાશન, વાંદરાના જેવું વદન;
 અગ્નિએ જાણ્યું ઈન્દ્રનું કાજ, 'રીંછમુખો થજો મહારાજ'. 9
 વરુણે શાપ મનમાં દીધો, જમને માંજરમુખો કીધો;
 ધર્મ અંતર ઈચ્છ્યું એવું, વરુણનું મુખ થયું શ્વાનના જેવું. 10
 રીંછ, વાંદર, શ્વાન, માંજર, કન્યા કહે, 'વર રુડા ચાર !'
 ઈન્દ્રરાય વામી એમ ભણે, 'આધાવેષ માંડ્યો આપણો.' 11
 જમ કહે, 'કાં હસાવો લોક,' શાપ કીધા માંહેમાંહે ફોક;
 દમયંતી વિચરે વળી, 'સમાન શોભે પંચનળી. 12
 કોહોને વરીએ, કોહોને ઉવેખીએ, વરમાળા કોહોને આરોપીએ ?'
 જોવા મળીઆ રાજકુમાર, એક નળ દેખે નિરધાર. 13
 બુદ્ધિવાન નારી છે ઘણું, માન મુકાવે દેવતા તણું;
 ચારેને પૂછે કરી પ્રણામ, 'તમારા તાતનાં શાં શાં નામ ?' 14
 લોભ વિષે ગમ્યો નવ પાપ, 'વીરસેન પાંચનો બાપ !'
 કન્યા વળતી કરને ઘસે, સખી સામું જોઈ જોઈ હસે. 15
 સખી કહે, 'શું ઘેલાં થયાં ? શું કપટરૂપને વળગી રહ્યાં ?
 બીજા પુરુષ રૂપનાં ધામ, સાંભળો કહું દેશદેશનાં નામ.' 16
 દેશ સકળ નરેશનાં નામ, દાસી કહે વર્ણવી ગુણગ્રામ;
 તોયે કન્યાને ન ગમ્યું કોય, ફરી પંચ નળને જોય. 17
 'હું હું નળ,' પાંચે ઊચરે, પણ કન્યા કોહોને નવ વરે.
 નારદજી અંતરિક્ષ આવીઆ, ઈંદ્રાણી આદિ તેડી લાવીઆ. 18
 ચારે દેવની ચારે નાર, ગગને દીઠી ભરથાર;
 લજજા પામ્યા લોભ ઘણું, એ કારજ નારદ તણું ! 19
 કન્યાએ દીઠી દેવાંગના, એમ જાણીને માંડ્યા વના :
 'અમે અલ્પ જીવ કરૂંપ, તમો ભારેખમ ભવના ભૂપ. 20
 અમો જમ-જરાથી ત્રાસીએ, પૂજનિક તમને ઉપાસીએ;
 તમે અમને ભીમક રાજાન્, હું તમને પુત્રી સમાન.' 21
 એવું કહીને ભરિયાં ચક્ષ, લાજ્યા દેવ થયા પરતક્ષ;
 ઈન્દ્ર, વરુણ, વહ્નિ, જમરાય, શોભ્યો મંડપ, જે જે થાય. 22
 નળને તે થયા તુષ્ટમાન, દેવ કહે, 'માગો વરદાન';
 બે બે વર આપે સુરરાજ, સહેજે નળનું સરિયું કાજ. 23
 કમળમાળ આપી સુરરાય, 'લક્ષ વર્ષ નવ સુકાય';
 અશ્વમંત્ર આપ્યો રજન, 'દિન એકે હીડે શત જોજન.' 24
 કહે અગ્નિ, 'નહિ દાઝે તુંય, જાંહાં સમરે તાંહાં પ્રગટું હુંય.'
 ધર્મ કહે, 'ભોગવે રાજભોગ, ત્યાં લગી નહિ પૂરમાં રોગ. 25
 જે કરશે તારી કથા-વાચના, તેને ન હોય જાયજયના.'
 વરુણ કહે, 'સાંભળ નળરાય, સૂઝું વૃક્ષ નવપલ્લવ થાય. 26
 સમર્થુ જળ ઊપજે તત્કાળ,' આઠે વર પામ્યો ભૂપાળ.
 પછે દમયંતીને આપ્યો વર, 'અમૃતસાવિયા હજો તારા કર.' 27

સર્વેસ્તુતિ કીધી દેવતાતણી, વિમાને બેસી ગયા સ્વર્ગ ભણી;
 દમયંતી હરખી તત્કાળ, નળને કંઠે આરોપી માળ. 28
 સાધુ રાજા સર્વે રહ્યા, અદેખવા ઊઠીને ગયા;
 વરકન્યા પરણ્યાં રીત કરી, ભીમકે પહેરામણી ભલી ભરી. 29
 લાડકોડ પહોંત્યાં આપણાં, નળને વાનાં કીધાં ઘણાં;
 નળ-દમયંતી બંને જાય, વોળાવી વળ્યા ભીમકરાય. 30
 ગાજતેવાજતે નળરાજા વળ્યા, એવે કળિયુગ-દ્વાપર સામા મળ્યા,
 વરવા વૈદર્ભી નારદે મોકલ્યા, આવે ઉતાવળા શ્વાસે હલફલ્યા. 31
 બેઠો મહિષ ઉપર કળિકાળ, કંઠે મનુષના શીશની માળ;
 કરમાં કાંતું લોહશણગાર, શીશ સઘડી ધીકે અંગાર. 32
 જઈ વરું દમયંતી રૂપનિધાન,' જુએ તો મળી સાહામી જાન;
 કન્યાએ વર જાણ્યો વર્યો, કલિ કોધે પાછો ફર્યો. 33
 જો નળે હું પરણવા દીધો નહિ, તો આજથી લાઠું પૂંઠે થઈ.
 નળરાજા આવ્યો પુર વિષે, કર રાજ્ય નારીશું સુખે. 34
 ભોગવે ભોગ નાનાવિધ પેર, સ્વર્ગનું સુખ પામે ઘેર;
 પ્રભુ-પત્નીને વધ્યો પ્રેમ, સાચવે તે બહુ સત્ય ને નેમ. 35
 ચારે વર્ણ પાળે કુલધર્મ, ચાલે યજ્ઞાદિકનું કર્મ;
 તેમે કલિજુગનું ચાલે નહિ, હીંડે છોડી જોતો જહીં તહીં. 36
 નગર પૂઠે ફેરા બહુ ખાય, પણ સત્ય આગળ પ્રવેશ ન થાય;
 સહસ્ર વરસ વહીને ગયાં, દમયંતીને બે બાળક થયાં. 37
 જુગ્મ બાલક સંગાથે પ્રસવ્યાં, પુત્ર-પુત્રી રૂપે અભિનવાં;
 નળ-દમયંતી હરખે ઘણું, બાળક વડે શોભતું આંગણું. 38
 એક દિવસ નળ ભૂપાળ, મંગાવ્યું જળ, થયો સંધ્યાકાળ;
 રહી પાની કોરી ધોતાં પાત્ર, કલિજુગ પામ્યો પેઠાનો લાગ. 39
 સંધ્યાવંદન કીધું રાજન, પ્રવેશ કલિનો તેહે સ્થાન;
 ત્યમ સેજવા સૂતો ભૂપાલ, સર્વગે વ્યાપ્યો કલિકાલ. 40

વલણ

કલિકાલ વ્યાપ્યો રાયને, ભ્રષ્ટ થયો નૈષધનો ધણી રે;
 'હવે વઢડું પિત્રાઈને,' કલિ ચાલ્યો પુષ્કર ભણી રે. 41

શબ્દ-સમજૂતી

નૈષધરાય નળરાજા; નિમિષ આંખનો પલકારો, પળ; હુતાશન અગ્નિ; વહ્નિ અગ્નિ; ભૂપાળ રાજા; કળિકાળ કળિયુગનો સમય; કુલધર્મ વંશપરંપરાથી ચાલતો આવેલો વિશિષ્ટ ધર્મ-આચાર; ગાભરી ભયભીત; વિરજ સ્વચ્છ; વરુણ પાણીનો અધિષ્ઠાતા દેવ; જમરાય મૃત્યુનો દેવતા; મહિષ પાડો; પેર પ્રકાર, ભાતભાતના; પુષ્કર નળ રાજાના પિતરાઈ ભાઈ; જાયજયના યાચકવૃત્તિ; સેજવા પથારી; પાગ પાત્ર.

સ્વાધ્યાય

1. નીચેના પ્રશ્નોના એક-એક વાક્યમાં ઉત્તર લખો :

- (1) દમયંતી પોતાના પિતા આગળ કઈ મૂંઝવણ રજૂ કરે છે ?
- (2) સ્વર્ગમાંથી કયા-કયા દેવ સ્વયંવરમાં આવ્યા છે ?
- (3) ભીમક રાજા દેવોને ઓળખવા દમયંતીને શી યુક્તિ બતાવે છે ?
- (4) કળિયુગને નળના શરીરમાં પ્રવેશવાનો મોકો શી રીતે મળ્યો ?

2. નીચેના પ્રશ્નોના બે-ત્રણ વાક્યમાં ઉત્તર લખો :

- (1) ચારેય દેવોએ એકબીજાને શા-શા શાપ આપ્યા ?
- (2) નળ અને દમયંતીનો પ્રસન્ન દાંપત્યપ્રેમ વર્ણવો.

3. નીચેના પ્રશ્નોના સવિસ્તર ઉત્તર લખો :

- (1) દેવોએ નળ અને દમયંતીને પ્રસન્ન થઈને ક્યાં ક્યાં વરદાન આપ્યાં ?
- (2) ‘દમયંતી સ્વયંવર’ કડવાની કથા તમારા શબ્દોમાં લખો.

વિદ્યાર્થી-પ્રવૃત્તિ

- પ્રેમાનંદનું ‘નળાખ્યાન’ મેળવીને વાંચો.
- દમયંતીની ચતુરાઈ વિશે નોંધ લખો.
- દ્રૌપદી સ્વયંવરનો પ્રસંગ મહાભારતમાંથી વાંચો.

ભાષા-અભિવ્યક્તિ

‘પાંચે નળ ચેષ્ટા કરે, ‘લાવ હાર’ કંઠ આગળ ધરે;

તવ દમયંતી થઈ ગાભરી, વિપરીત દેખી પાછી ફરી.’

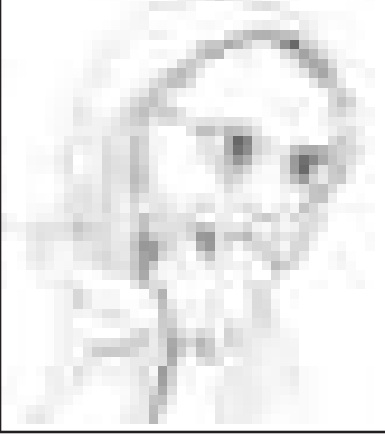
પ્રેમાનંદના આખ્યાનમાં કથારસ જમાવવાની, હૃદયભાવને નિરૂપવાની અને વિગતો સાથે જીવંત રીતે વર્ણનો કરવાની શક્તિ અદ્ભુત રીતે વ્યક્ત થાય છે. ઉપર્યુક્ત પંક્તિમાં આ સર્વ બાબતોની સાથે એક શબ્દચિત્ર પણ ઊપસી આવે છે.

આખ્યાનમાં ભાષા-અભિવ્યક્તિની સાથે આંગિક અભિવ્યક્તિ પણ ખૂબ સહજ હોય છે અને તે એમાં પૂરક થાય છે. ‘લાવ હાર’ પંક્તિમાં આવતા શબ્દો આંગિક અભિનયને વ્યક્ત કરે છે.

શિક્ષક-પ્રવૃત્તિ

- સીતા સ્વયંવરની વાત રામાયણને આધારે વિદ્યાર્થીને કહો.
- આખ્યાનકવિ પ્રેમાનંદનો સવિસ્તર પરિચય કરાવો.
- ગાયન, વાદન અને નર્તન સાથેનાં આખ્યાનનું શાળામાં આયોજન કરો.

વિનોબા ભાવે

(જન્મ : 11-09-1895; અવસાન : 15-11-1982)

વિનોબા ભાવેનું મૂળ નામ વિનાયકરાવ ભાવે હતું. તેમનો જન્મ મહારાષ્ટ્રના રાયગઢ જિલ્લાના ગાગોદા ગામમાં થયો હતો. તેમના પિતાને વડોદરામાં નોકરી હોવાથી જીવનના આરંભનાં વર્ષો ગુજરાતમાં વીત્યાં. ત્યાર બાદ યુવાનીમાં ગૃહત્યાગ કરીને ગાંધીજીની સ્વાતંત્ર્યની લડતમાં જોડાવાને કારણે ફરીથી ગુજરાતમાં વસવાટ કરવાનો આવ્યો. વિનોબાજી અનેક ભાષાઓના જાણકાર હતા. બધી ભારતીય ભાષાઓ તેમને આવડતી હતી. તેમને નાનપણથી જ વાંચવાનો શોખ હતો. તેમણે અનેક વિષયો પર પુસ્તકો લખ્યાં જેમાં ‘ગીતા-પ્રવચનો’, ‘કુરાનસાર’, ‘શિક્ષણવિચાર’, ‘ભારતીય સંસ્કૃતિ’, ‘વિજ્ઞાન અને અધ્યાત્મ’ને મુખ્ય ગણાવી શકાય. તેમણે ભૂદાનયાત્રા નિમિત્તે ભારતભ્રમણ કરીને ગરીબો માટે હજારો એકર જમીન

એકત્ર કરેલી. તેઓ ગાંધીજીના આધ્યાત્મિક વારસદાર હતા.

આમ તો વિનોબા એ આત્મકથા નથી લખી. તેમના જીવનપ્રસંગોનું ‘અહિંસાની ખોજ’ નામે સંકલન થયેલું છે, તેમાંથી આ પ્રકરણ લેવાયું છે. વિનોબા ગાંધીજીના અનુયાયી કેવી રીતે બન્યા તેનું બયાન છે. આ ઉપરાંત કોચરબ આશ્રમમાં એક ઉત્તમ આશ્રમવાસી તરીકે કેવી નામના મેળવી તેની વાત છે. તો ગાંધીજીના આગ્રહે એક વર્ષની રજા લઈને એ સમયગાળામાં કેવાં ગંજાવર કાર્યો કરી બતાવ્યાં તેનું પ્રેરણાદાયી બયાન છે. આ એકમમાં વિનોબાની એક ચિંતક, કાર્યકર્તા તરીકેની છબી ઊપસે છે.

નાનો હતો ત્યારથી જ મારું ધ્યાન બંગાળ અને હિમાલય ભણી ખેંચાયેલું રહેતું. હું બંગાળ અને હિમાલય જવાનાં સપનાંમાં મહાલ્યા કરતો. એક તરફ બંગાળની ‘વંદેમાતરમ્’ની કાંતિની ભાવના મને ખેંચતી તો બીજી તરફ હિમાલયનો જ્ઞાનયોગ મને ખેંચતો. હિમાલય અને બંગાળ, બેઉના રસ્તા પર કાશી નગરી પડતી હતી. કર્મસંજોગે હું ત્યાં આવી પહોંચ્યો હતો; પરંતુ ન હું હિમાલય ગયો, ન બંગાળ. પરંતુ મનોમન તો હું એ બંને સ્થળે એકી સાથે પહોંચી ગયો. હું ગાંધીજી પાસે ગયો અને મને એમની પાસે હિમાલયની શાંતિ અને બંગાળની કાંતિ બેઉ સાંપડ્યાં. ત્યાં હું જે પામ્યો, તેમાં કાંતિ અને શાંતિ બંનેનો અપૂર્વ સંગમ હતો.

જ્યારે હું કાશી આવ્યો ત્યારે ત્યાં બાપુના એક ભાષણની ગરમાગરમ ચર્ચા ચાલ્યા કરતી હતી. ત્યાંના હિંદુ વિશ્વવિદ્યાલયમાં બાપુનું આ ભાષણ થયું હતું. એ ભાષણમાં એમણે અહિંસા અંગે ઘણી વાતો સમજાવી હતી. મુખ્ય વાત આ હતી કે નિર્ભયતા વગર અહિંસા ચાલી જ ન શકે. પરમ સેવ્ય અહિંસા છે અને એ નિર્ભયતા વગર આવી ન શકે. એ ભાષણમાં એમણે વિવિધ આભૂષણોથી સજ્જિત અને આવેલા મહારાજાઓને પણ સારી પેઢે ઝૂડી કાઢ્યા હતા. હું ત્યાં પહોંચ્યો ત્યારે આ ઐતિહાસિક ભાષણને થયે એક મહિનો વીતી ગયો હતો, તોપણ નગરીમાં એનો પ્રભાવ હતો. જ્યારે મેં એ ભાષણ વાંચ્યું ત્યારે કેટલીક શંકાઓ અને પ્રશ્નો મારા મનમાં જાગ્યાં. એટલે આ બધા પ્રશ્નો સામે ધરતો એક પત્ર મેં બાપુના નામે લખ્યો. એમણે એ પત્રનો મને ખૂબ જ સરસ જવાબ આપ્યો.

દસ-પંદર દિવસ પછી ફરી મેં એમને શંકાઓ પૂછી ત્યારે એમનું એક પત્ર આવ્યું કે અહિંસા અંગે જે પ્રશ્નો છે, તેનું સમાધાન પત્રવહેવારથી ન થઈ શકે. એ માટે તો જીવન સાથેનો સ્પર્શ જ જોઈએ. એટલે થોડા દિવસ મારી પાસે આશ્રમમાં આવો અને રહો તો ધીરે ધીરે વાતચીત ચાલતી રહેશે. એમનો આ જવાબ કે ‘સમાધાન વાતોથી નહિ, જીવનથી થશે’ મને સ્પર્શી ગયો.

એ જવાબની સાથે બાપુએ આશ્રમની એક નિયમ-પત્રિકા પણ મોકલેલી, જે મારા માટે ઓર આકર્ષક હતી. ત્યાં સુધી કોઈ પણ સંસ્થાની આવી પત્રિકા મારા વાંચવામાં ક્યારેય આવી નહોતી. એમાં લખ્યું હતું - ‘આ આશ્રમનું ધ્યેય વિશ્વહિત-અવિરોધી દેશસેવા છે અને એના માટે અમે નીચે લખેલાં વ્રતો જરૂર માનીએ છીએ.’ નીચે સત્ય, અહિંસા, બ્રહ્મચર્ય, અસ્તેય,

અપરિગ્રહ, શરીરશ્રમ વગેરે એકાદશવ્રતોનાં નામ લખ્યાં હતાં. મને આ ભારે નવાઈજનક લાગ્યું. મેં તો ઇતિહાસનાં ઘણાં થોથાં વાંચી કાઢેલાં; પરંતુ દેશના ઉદ્ધાર માટે વ્રતોનું પાલન જરૂરી મનાયું હોય એવું ક્યાંય ન ભાળ્યું. આ બધી વાતો તો યોગશાસ્ત્રમાં, ધર્મગ્રંથમાં, ભક્તિમાર્ગમાં આવે છે; પરંતુ દેશસેવા માટે પણ આવશ્યક હોય છે, એ આ પત્રિકામાં હતી. એટલે મારું મન એ તરફ ખેંચાઈ ગયું. આ માણસ દેશની રાજનૈતિક સ્વતંત્રતા અને આધ્યાત્મિક વિકાસ બંને સાથોસાથ સાધવા માંગે છે એવું મને લાગ્યું. મને આવું જ જોઈતું હતું. બાપુએ લખેલું, ‘તું અહીં ચાલ્યો આવ.’ અને હું બાપુની પાસે પહોંચી ગયો.

એ દિવસ હતો – 7 જૂન, 1916નો. હું અમદાવાદ સ્ટેશને ઊતર્યો. મારી પાસે ઝાઝો સામાન તો કશો હતો નહિ, એટલે જાતે જ ઉપાડી લીધો અને રસ્તો પૂછતાં-પૂછતાં જ ચાલવા માંડ્યો. એલિસબ્રિજના રસ્તે ચાલીને સવારે આઠ વાગે આશ્રમે (કોચરબ) પહોંચ્યો. બાપુને ખબર પહોંચાડાઈ કે કોઈ નવા ભાઈ આવ્યા છે. એમણે કહ્યું કે ભલે, નાહી-ધોઈને મને મળવા આવે. નાહી-ધોઈને હું એમની પાસે પહોંચી ગયો. ત્યારે એ શાક સમારતા હતા. મારા માટે આ પણ એવી નવી-નવાઈનું જ દૃશ્ય હતું. રાષ્ટ્રનેતા શાકભાજી પણ સમારે, આવું તો ક્યારેય સુણ્યું નહોતું. એમનાં પ્રથમ દર્શને જ મને શ્રમનો પાઠ મળ્યો. બાપુએ એક ચપ્પુ મારા હાથમાં પણ પકડાવી દીધું. મેં તો એ પહેલાં ક્યારેય શાક સમાર્યું નહોતું; પરંતુ તે દિવસે પાઠ મળ્યો. ત્યાં મને મળેલી આ પ્રથમ દીક્ષા હતી.

પછી શાક સમારતાં-સમારતાં એમણે મારે વિશે પૂછપરછ આદરી. પછી કહે, “તને જો અહીંની રહેણી-કરણી ગમતી હોય અને તારું જીવન તું જો સેવાકાર્યમાં લગાવવા માંગતો હો તો અહીં રહે. મને એથી ખુશી થશે.” મારી જિજ્ઞાસા તેઓ પામી ગયા હતા. પછી કહે, “પણ તમે થોડા માંદલા દેખાઓ છો. આત્મજ્ઞાની કદી માંદો ન પડે.” – આ બીજો પાઠ ! બાપુએ કહેલી આ વાત હું ક્યારેય ભૂલી નથી શકતો.

તે દિવસે શાક સમારતાં-સમારતાં જે વાતો થઈ તે થઈ, ત્યાર પછી તો ફક્ત કામકાજ અંગે જ વાતો થતી. બાકીના સમયમાં હું મારા કામમાં ગળાડૂબ રહેતો. બાપુની અનેક લોકો સાથે વાતો ચાલતી રહે એ સાંભળતો રહેતો. બાપુ જાણતા હતા કે છોકરો સદ્ભાવનાપૂર્વક આવ્યો છે; પરંતુ બાકી બધાને મન તો હું જડ જેવો માણસ હતો. એક વખતે બાપુની એક ભાઈ સાથેની ગીતાના એક શ્લોક પરની વાતચીત દરમિયાન બાપુ બોલ્યા, “આ તો ગૌણ ભાષા છે.” ત્યારે મેં કહ્યું, “ના, આ તો ભક્તિની ભાષા છે.” બાપુ બોલ્યા, “હા, આ વાત બરાબર છે. જ્ઞાનની ભાષા અને ભક્તિની ભાષા.” આ હતા બાપુ, જેમની પાસે મારા જેવા છોકરડાની વાતને પણ મહત્ત્વ આપી સ્વીકારી લેવાની નમ્રતા હતી. ત્યારે સૌને થયું કે આને પણ બોલતાં આવડે છે.

આમાં એ લોકોનો પણ કાંઈ દોષ નહોતો. ત્યારે હું ભારે લુખ્ખો માણસ હતો. 21 વર્ષનો છોકરો હતો. મારા મિત્રો જાણે છે કે જેને સભ્યતા-શિષ્ટતા, રીતભાત કહેવાય છે, તે મારામાં ખૂબ જ ઓછી હતી. હું કોઈની સાથે બોલતો પણ નહિ. કામમાં ડૂબેલો રહેતો અથવા તો અધ્યયન, ધ્યાન, ચિંતન વગેરેમાં.

એક દિવસે પરોઢિયે ઊઠીને હું મારી ઓરડીમાં ઉપનિષદ બોલી રહ્યો હતો. આશ્રમવાસીઓ સાંભળી ગયા તો એમણે બાપુને સમાચાર પહોંચાડ્યા કે આ તો સંસ્કૃત જાણે છે. પછી બાપુએ પૂછપરછ કરી. વચ્ચે-વચ્ચે તેઓ મને પ્રાર્થનામાં કશું બોલવા કહેતા.

મને બોલવાની ટેવ તો પહેલેથી હતી; પરંતુ ત્યાં બોલવું પડ્યું, એથી ખૂબ લાભ થયો. બાપુની હાજરીમાં બોલવાનું છે, એટલે એક શબ્દ પણ વત્તોઓછો ન થાય એમ જોખીજોખીને બોલવાની તૈયારી કરતો. સમત્વપૂર્વક બોલવાની સારી કસરત મળી. શું કહેવાનું છે તે વિશે કશું પહેલેથી વિચારી ન રાખતો. એ અંગે ભગવાન ઈશુએ આજ્ઞા દઈ જ દીધી છે કે પ્રચારાર્થે જઈએ ત્યારે અગાઉથી શું કહેવું તે વિચારી ન રાખવું, તો ભગવાન જ તમને પ્રેરણા આપશે. વિચારી રાખીને બોલશો તો એ તમારી પોતાની પ્રેરણા મુજબનું હશે. તો મારું આમ ચાલ્યું.

બાપુએ જાણે મારું ઘડતર કરવાનું નક્કી જ કરી લીધેલું. મારી પાસે લોકોને મોકલતા. વર્ધા ગયા પછી જે કોઈ જિજ્ઞાસુ સેવાગ્રામ જતા, તેમને બાપુ પૂછતા કે તમે વિનોબાને મળી આવ્યા ? ના મળ્યા હો તો જરૂર મળો ! એક વખતે બાપુએ એક ભાઈને મારી પાસે મોકલ્યા. એ તો ભારતના એક પ્રખ્યાત ક્રાંતિકારી પુરુષ હતા. બાપુએ કહેલું એટલે પગે ચાલીને ઠેઠ પવનાર

સુધી આવેલા. ત્યારે હું ખેતરમાં ખોદતો હતો. નજર ઉઠાવી જોયું તો એ ભાઈ સામે ઊભા છે. મેં પૂછ્યું — કેમ આવવાનું થયું ? તો કહે — બસ, આમ જ ! દર્શન કરવા આવેલો. પછી તો શું ? બીજી કોઈ વાતચીત ન થઈ. હું પાછો મારા કામે લાગી ગયો. નજર પણ કામ ભણી વળી ગઈ. એ ભાઈ થોડીવાર ઊભા રહ્યા; પરંતુ કાંઈ બોલ્યા-કર્યા નહિ. પાછા જઈને એમણે બાપુ પાસે રાવ ખાધી કે તમે કેવા માણસ પાસે મને મોકલી આપ્યો ? મારી સાથે કશી વાતચીત પણ ના કરી. બાપુ સમજી ગયા. પૂછ્યું — તમે ત્યાં ગયા ત્યારે એ શું કરતા હતા ? જમીન ખોદતા હતા એ જાણ્યું એટલે બાપુ કહે — તો પછી નારાજ થવાની શી જરૂર છે ? વિનોબા પોતાનું કામ કરી રહ્યો હતો, ત્યારે તમારી સાથે બોલે કેવી રીતે ? તમને ખબર નથી કે કોઈને મળવા જવું હોય તો પહેલેથી સમય માંગી લેવો જોઈએ. આમ, બાપુએ એમને તો મનાવી લીધા, પણ પછી જ્યારે મને મળ્યા ત્યારે મને ફટકાર્યો. કહે — ભલા માણસ, કોઈ આવે ત્યારે એને મળવું, એની સાથે વાતચીત કરવી એ પણ એક પ્રકારનું કામ જ છે. આમ, એમના હાથે મારું ધીરે-ધીરે ઘડતર થતું આવ્યું છે. સ્વભાવે હું જંગલી જાનવર જેવો છું. બાપુએ મને પાળીતા પ્રાણી જેવો બનાવ્યો. એમનાં ચરણોમાં બેસીને જ હું અસભ્ય માણસમાંથી સેવક બન્યો છું. બાપુની સાથે રહીને મને સેવાની લગન લાગી. હું સેવાને ભગવાનની પૂજાનું સાધન અને જનતાને મારો સ્વામી માનું છું.

બાપુએ મારી કસોટી કરી હશે કે નહિ, મને નથી ખબર, પણ મેં તો મારી બુદ્ધિપૂર્વક એમની ઘણી પરીક્ષા કરી લીધી હતી અને જો એ પરીક્ષામાં તેઓ ઊણા ઊતરત તો હું એમની પાસે ટકી ન શકત. મારી કસોટી કરીને એમણે મારામાં ગમે તેટલી ખામીઓ જોઈ હશે અથવા જોતા રહેતા હશે, તોપણ તેઓ મને એમની પાસે રાખતા હતા; પરંતુ મને એમની સત્યનિષ્ઠામાં લગીરે ખામી, ઊણપ કે ઓછપ લાગી હોત તો હું એમની પાસે ટકી ન શકત. મેં એવા ઘણા મહાપુરુષો જોયા છે, જેમને પોતાના માટે ભાસ થાય છે કે પોતે મુક્ત પુરુષ છે, પૂર્ણ પુરુષ છે. તોપણ મને એવા કોઈનું આકર્ષણ ન થયું; પરંતુ હરહંમેશ પોતાને અધૂરા માનનારા બાપુનું જ મને અનોખું આકર્ષણ થયા કર્યું. તેઓ તો હંમેશાં કલ્યા કરતા કે હું હજી પૂર્ણ સત્યથી ખૂબ દૂર છું. મારા પર બાપુની જેટલી અસર પડી, એટલી પૂર્ણતાનો દાવો કરનારા બીજા સજ્જનોની ન પડી.

હું બાપુને મળ્યો અને એમના પર મુગ્ધ થઈ ગયો, તે એમની અંતર્બાહ્ય એકતાની અવસ્થા પર. વળી, કર્મયોગની દીક્ષા તો મને બાપુ પાસેથી જ મળી. ગીતામાં તો એ કલ્પું જ છે; પરંતુ એનો સાક્ષાત્કાર થયો, બાપુના જીવનમાં. ગીતાના કર્મયોગનું પ્રત્યક્ષ આચરણ મેં બાપુમાં જોયું. ગીતામાં સ્થિતપ્રજ્ઞનાં લક્ષણો આવે છે. આ વર્ણન આખેઆખું કોઈને લાગુ પડે એવો સ્થિતપ્રજ્ઞ તો શોધવા છતાં મહાન ભાગ્ય હોય તો જ મળે; પરંતુ આ લક્ષણોની નજીક પહોંચેલા મહાપુરુષને મેં મારી સગી આંખે દીઠા.

1917ની વાત છે. હું બાપુ પાસેથી એક વર્ષની છુટ્ટી લઈને બહાર જતો રહ્યો હતો. પહેલાં વાઈમાં રહીને સંસ્કૃતનું અધ્યયન કરવાનો વિચાર હતો. આમ તો ગીતા પર મારો જે પ્રેમ હતો એ કારણે ઘરે જ મારા મિત્ર ગોપાળરાવની મદદ લઈને મેં સંસ્કૃતનો અભ્યાસ શરૂ કરી દીધો હતો. હવે વેદાંત અને દર્શનોનો અભ્યાસ કરવાનો હતો. વાઈમાં મને આની ઉત્તમ તક મળી. ત્યાં નારાયણશાસ્ત્રી મરાઠે નામના એક આજ્ઞમ બ્રહ્મચારી વિદ્વાન વેદાંત તથા બીજાં શાસ્ત્રો શીખવવાનું કામ કરતા હતા. એમની પાસે ઉપનિષદો વગેરે શીખવાનો ‘લોભ’ થયો અને ત્યાં થોડો વધુ સમય રોકાઈ ગયો.

ત્યાં મેં ઉપનિષદો, ગીતા, બ્રહ્મસૂત્ર અને શાંકરભાષ્ય, મનુસ્મૃતિ, પાતંજલ યોગદર્શન — આટલા ગ્રંથોનો અભ્યાસ કર્યો. તદુપરાંત ન્યાયસૂત્ર, વૈશેષિક સૂત્ર, યાજ્ઞવલ્કયસ્મૃતિ આ ગ્રંથો વાંચી ગયો. પછી વધારે વાંચવાનો મોહ ન રહ્યો. થયું કે હવે હું જાતે જ વધારે વાંચી લઈ શકીશ.

બીજું કામ હતું, તબિયત સુધારવાનું. એ માટે અગાઉ મેં દસ-બાર માઈલ ફરવાનું રાખ્યું હતું. પછી છથી આઠ શેર અનાજ દળવાનું શરૂ કર્યું. પછી ત્રણસો નમસ્કાર શરૂ કર્યા. એનાથી આરોગ્ય સુધરી ગયું.

આહાર પણ હું વિચારી-કરીને લેતો હતો. પહેલાં છ મહિના સુધી નમક ખાતો, પણ પછી તો તે છોડી દીધું. મસાલો વગેરે બિલકુલ ન ખાતો અને કદી ન ખાવાનું વ્રત પણ લઈ લીધું. દૂધ શરૂ કર્યું. દૂધ વિના બરાબર ચાલી નથી શકતું, એમ પણ ઘણા અખતરા કર્યા પછી સિદ્ધ થયું. એક મહિનો માત્ર કેળાં, લીંબુ અને દૂધ પર કાઢ્યો. શક્તિ ઘટી ગઈ. એટલે આહાર નક્કી કરી લીધો : દોઢશેર દૂધ (60 રૂપિયાભાર), ભાખરી બે (2 તોલા જવારની), કેળા 4-5, લીંબુ 1 (મળી શકે ત્યારે).

સ્વાદ માટે બીજો કોઈ પદાર્થ ખાવાની ઈચ્છા નહોતી થતી, તોપણ હંમેશાં લાગતું રહેતું કે આ ખોરાક પણ ખાસ્સો

અમીરી છે. રોજનો ખર્ચ કુલ અગિયાર પૈસા થતા હતા — કેળાં અને લીંબુ ચાર પૈસા, જુવાર બે પૈસા, દૂધ પાંચ પૈસા.

આમ તો આ બધું હું તબિયતની દૃષ્ટિએ કરી રહ્યો હતો, પણ એમાં એકાદશ-ત્રતોનાં પાલનની દૃષ્ટિ પણ હતી. હું આશ્રમથી દૂર હતો; પરંતુ સત્યાગ્રહાશ્રમના અંતેવાસીની ભૂમિકાએ જ મારો વહેવાર જાળવવાનો મારો પૂરો પ્રયાસ હતો. જેવું અસ્વાદ-વ્રત વિશે, તેવું જ અપરિગ્રહનું. પણ તે વખતે મારી પાસે બહુ થોડો સામાન હતો. લાકડાની થાળી, વાટકો, આશ્રમનો એક લોટો, પંચિયું, કામળો અને પુસ્તકો, આટલો સંસાર હતો મારો. પહેરણ, કોટ, ટોપી વગેરે ન વાપરવાનું વ્રત લીધું હતું. સાળ પર વણેલાં કપડાં જ વાપરતો હતો. એટલે વિદેશી વસ્ત્રોનો તો કોઈ સંબંધ જ ન રહેતો અને સ્વદેશી વ્રતનું પાલન પણ થઈ જતું હતું અને મને વિશ્વાસ છે કે મારી જાણ મુજબ સત્ય-અહિંસા-બ્રહ્મચર્ય આ ત્રણે વ્રતનું પરિપાલન મેં બરાબર કર્યું છે.

આ બધું કરતાં કરતાં, સેવાની દૃષ્ટિએ, બીજાં પણ કેટલાંક કામો કરતો હતો. ગીતાનો એક નિઃશુલ્ક વર્ગ ચલાવ્યો. એમાં છ વિદ્યાર્થીઓને આખી ગીતા અર્થ સાથે સમજાવી. બીજા એક વર્ગમાં ચાર વિદ્યાર્થીઓને જ્ઞાનેશ્વરીના છ અધ્યાય ભણાવ્યા. બે વિદ્યાર્થીઓને નવ ઉપનિષદ શીખવ્યાં. હું પોતે સારું હિન્દી નહોતો જાણતો; પરંતુ હિંદી-પ્રચારની દૃષ્ટિએ રોજ વિદ્યાર્થીઓને સાથે રાખીને હિંદી છાપાં વાંચવાનો કાર્યક્રમ રાખ્યો હતો.

વાઈમાં ‘વિદ્યાર્થી-મંડળ’ નામની એક સંસ્થા સ્થાપી. એમાં વાચનાલયને મદદ કરવા માટે દળવાનો એક વર્ગ રાખ્યો. એમાં પંદર વિદ્યાર્થી અને હું પોતે એમ સૌ દળતા. જે લોકો ઘંટીએથી દળાવી લાવતા, એમનું કામ બશેરે એક પૈસો લઈ કરવાનું અને એ પૈસા વાચનાલયને આપી દેવાના. મોટા વેપારીઓના દીકરા પણ આમાં જોડાયા હતા. વાઈ પુરાણા વિચારોનું સ્થાનક હોવાને કારણે બધા અમને મૂરખમાં ખપાવી દેતા હતા. તો પણ આ વર્ગ બે મહિના ચાલ્યો. વાચનાલયમાં 400 પુસ્તકો જમા થઈ ગયાં.

આ વર્ષમાં મેં લગભગ 400 માઈલનો પગપાળા પ્રવાસ કર્યો. જ્ઞાનપ્રાપ્તિની દૃષ્ટિએ મહારાષ્ટ્રના ચાર-પાંચ જિલ્લામાં હું પગપાળા ફર્યો. ફરવા પાછળ મારો હેતુ હતો કિલ્લા જોવા (રાયગઢ, સિંહગઢ, તોરણગઢ વગેરે ઇતિહાસ પ્રસિદ્ધ ગઢ જોયા), સંતોનાં સ્થાનોનાં દર્શન કરવાં, સારા લોકોને મળવું અને લોક-નિરીક્ષણ કરવું.

(‘અહિંસાની ખોજ’માંથી)

શબ્દ-સમજૂતી

અહિંસા મન-વાણી અને કર્મથી પણ કોઈ હિંસા ન કરવાની વૃત્તિ; **બ્રહ્મચર્ય** પાંચેય ઇન્દ્રિયો પર અંકુશ રાખવો તે; **અસ્તેય** જરૂરિયાત કરતાં વધારે વાપરવું તે ચોરી છે તેમ માની તેનું પાલન કરવું; **અપરિગ્રહ** સંગ્રહ ન કરવો તે; **અસ્વાદવ્રત** સ્વાદ વિનાનું ખાવાનું વ્રત; **વેદાંત** વેદોનો અંતિમ ભાગ; **દીક્ષા** ગુરુ પાસેથી વ્રત, નિયમ કે મંત્ર લેવો તે સંન્યાસ, સમર્પણ.

સ્વાધ્યાય

1. નીચેના પ્રશ્નોના એક-એક વાક્યમાં ઉત્તર લખો :

- (1) બાળપણથી જ વિનોબાનું મન ક્યાં બે સ્થળે જવા તલસતું હતું ?
- (2) વિનોબાના બીજા પત્રનો ગાંધીજીએ શો પ્રત્યુત્તર આપ્યો ?
- (3) ગાંધીજીના પ્રત્યુત્તરની કઈ વાત વિનોબાને સ્પર્શી ગઈ ?

2. નીચેના પ્રશ્નોના બે-ત્રણ વાક્યમાં ઉત્તર લખો :

- (1) કાશીમાં ગાંધીજીએ કયા વિષય પર ઐતિહાસિક ભાષણ કર્યું ?
- (2) શાક સમારતાં-સમારતાં ગાંધીજીએ વિનોબાને શું કહ્યું ?

(3) વિનોબાએ એક વર્ષની રજા લીધી એ દરમિયાન કેવો ખોરાક લેવાનું રાખ્યું ?

3. નીચેના પ્રશ્નોના સવિસ્તર ઉત્તર લખો :

- (1) એક વર્ષની રજા લઈ વિનોબાએ ક્યાં ક્યાં કાર્યો કરી બતાવ્યાં ?
- (2) વિનોબાએ ગાંધીજીની કેવી રીતે કસોટી કરી ? તે કસોટીમાં ગાંધીજી કઈ રીતે ખરા ઊતર્યા ?
- (3) વિનોબા ભાવેની ભૂદાનયાત્રાનો પરિચય આપો.

વિદ્યાર્થી-પ્રવૃત્તિ

- વિનોબાના જીવન વિષયક ભીંતપત્ર તૈયાર કરો.
- વિનોબાનાં ધર્મ વિશેનાં પુસ્તકોનું વાચન કરી ચર્ચાસભાનું આયોજન કરો.
- વિનોબાની ભૂદાનયાત્રાનો નકશો તૈયાર કરો.

શિક્ષક-પ્રવૃત્તિ

- અધ્યાત્મપુરુષ વિનોબા વિશે વિદ્યાર્થીઓને વિશેષ પરિચય આપો.
- વિનોબાના ઘડતરમાં ગાંધીજીની ભૂમિકાની ચર્ચા કરો.
- વિનોબા-સાહિત્યમાંથી ચિંતનાત્મક વિચારો-વાક્યોનું ચયન કરાવો.

“ચાલો આપણે ભૂલી જઈએ કે ‘હું હિંદુ છું... તું મુસ્લિમ’, અથવા ‘હું ગુજરાતી છું... તું મદ્રાસી’. ચાલો આપણે ‘હું’ અને ‘મારું’ને સમગ્ર ભારતીય રાષ્ટ્રીયતામાં એકરૂપ કરી દઈએ. સાથે જ તરવાને કે સાથે જ ડૂબવાને આપણો બહુજન સમાજ કૃતનિશ્ચયી બનશે ત્યારે જ આપણે ખરેખરા સ્વતંત્ર થઈશું”

— મહાત્મા ગાંધીજી

વ્યાકરણ-લેખન : સાહિત્યસ્વરૂપો

પદ્ય સાહિત્ય-સ્વરૂપો

1. આખ્યાન : આખ્યાનમાં કોઈ પૌરાણિક કથા, અવતારની કથા, પુણ્યશાળી ચરિત્રોની કથા કે ભક્તોની કથામાં લોકભોગ્ય ફેરફારો કરીને કવિ આલેખન કરે છે. એમાં વીર, કરુણ, અદ્ભુત, શૃંગાર, હાસ્ય વગેરે રસોનું વૈવિધ્ય હોય છે. તેના એક પ્રકરણને ‘કડવું’ નામ અપાય છે. મધ્યકાળમાં કવિ ભાલણે આખ્યાનની શરૂઆત કરી હતી. તે ‘આખ્યાનનો પિતા’ કહેવાય છે. ત્યાર બાદ નાકરે તેને આગળ વધાર્યું અને પ્રેમાનંદે તેને સૌથી વધારે લોકભોગ્ય બનાવ્યું. પ્રેમાનંદ બધી જ આંગળીઓમાં કરડા પહેરી, તાંબાની મોટી માણ પર આ કરડા (વીંટી) વડે સંગીત નિષ્પન્ન કરીને, લોકવૃંદ સમક્ષ આખ્યાન ગાતા હતા.

આપણા પુસ્તકમાં આવાં પ્રચલિત આખ્યાનોમાંથી ‘દમયંતી-સ્વયંવર’ એકાદ કડવું એકમ તરીકે સમાવાયું છે.

2. પદ : મધ્યકાલીન ગુજરાતી સાહિત્યનું ઊર્મિકાવ્ય એટલે પદ એમ કહેવામાં કંઈ બાધ નથી. એમાં જ્ઞાન, ભક્તિ અને વૈરાગ્યની વાતો મુખ્ય હોય છે. નરસિંહ મહેતા, મીરાંબાઈ, ગંગાસતી, પાનબાઈ, ધીરો, ભોજો, ધનો, રાજે વગેરેએ અદ્ભુત પદો રચ્યાં છે. નરસિંહનાં પદો પ્રભાતિયાં તરીકે વિશેષ જાણીતાં છે.

3. મધ્યકાળનાં અન્ય સ્વરૂપો : મધ્યકાળમાં એટલે કે નરસિંહ મહેતાથી શરૂ કરીને છેક દયારામ સુધીના સમયગાળામાં ભક્તિ સાહિત્ય પુષ્કળ રચાયેલું છે. આ ભક્તિ સાહિત્યમાં અખાના છપ્પાઓ, શામળની પદ્યવાર્તાઓ, ભોજાના ચાબખાઓ, ધીરાની કાફીઓ, દયારામની ગરબીઓ મુખ્ય છે. આ સિવાય રાસ, ધોળ, આરતી વગેરેની રચનાઓ પણ આ સમયે થઈ હતી.

4. ખંડકાવ્ય : ‘ખંડકાવ્ય’ આમ તો સંસ્કૃત સંજ્ઞા છે. સમગ્ર કથાપ્રસંગના કોઈ એકાદ ખંડનું વર્ણન એટલે ખંડકાવ્ય. ખંડકાવ્યમાં પ્રકૃતિનું આલેખન હોય છે. તેમાં છંદોનું પણ વૈવિધ્ય (વિવિધતા) હોય છે. ગુજરાતી સાહિત્યમાં કવિ ‘કાન્ત’ ‘ખંડકાવ્યના પિતા’ કહેવાય છે. નરસિંહરાવ દિવેટિયા, કલાપી, ન્હાનાલાલ, ખબરદાર અને બોટાદકર પાસેથી પણ ખંડકાવ્યો મળ્યાં છે. આધુનિકોમાં રા. વિ. પાઠક, સુંદરમ્, ઉમાશંકર જોશી, મનસુખલાલ ઝવેરી, સુંદરજી બેટાઈ, મેઘાણી, કૃષ્ણલાલ શ્રીધરાણી, પ્રહ્લાદ પારેખે પણ છૂટક છૂટક ખંડકાવ્યો રચ્યાં છે.

5. સોનેટ : ઇટાલી દેશમાં ઉદ્ભવેલો આ ઊર્મિકાવ્ય પ્રકાર અંગ્રેજી સાહિત્યમાંથી ગુજરાતીમાં આવ્યો છે. સોનેટ ચૌદ પંક્તિનું હોય છે. શિખરિણી, મંદાકાન્તા, હરિણી, સ્નગ્ધરા, પૃથ્વી, શાર્દૂલવિકીરિત જેવા અક્ષરમેળ છંદોમાં તે રચાય છે. બ. ક. ઠાકોરે ગુજરાતીમાં પ્રથમ સોનેટ ‘ભણકારા’ રચ્યું હતું. સોનેટ આજે ઓછાં લખાય છે.

6. અન્ય : અન્ય પદ્ય સ્વરૂપોમાં જાપાનમાંથી ઊતરી આવેલો કાવ્યપ્રકાર હાઈકુ છે. 5-7-5 અક્ષરોની ગોઠવણીથી રજૂ થતો વિચાર ચિંતનપ્રદ બની રહે છે. ‘સ્નેહરશ્મિ’નું નામ હાઈકુ માટે જાણીતું છે. એક જ કડીમાં સંપૂર્ણ એક વિચાર આપ્યો હોય તેવો પદ્ય પ્રકાર મુક્તકનો છે. બહુ જ મોટો ગોરંભાયેલો વિચાર બે જ લીટીના શબ્દોમાં જાણે ઠાંસી ઠાંસીને મુક્તકમાં ભરેલો હોય છે. એવું જ બે પંક્તિના દુહામાં હોય છે.

7. ગઝલ : વિદેશી સાહિત્યપ્રકાર છે. તે અરબી અને ફારસી ભાષામાંથી ગુજરાતીમાં ઊતરી આવી છે. ગઝલમાં પ્રેમ, વિરહ, પ્રભુભક્તિ વગેરે વિષયો મુખ્ય હોય છે. તેના મુખ્ય બે પ્રકારો છે - ‘ઈશ્કેહકીકી’ એટલે ઈશ્વર તરફનો પ્રેમ અને ‘ઈશ્કેમિજાજી’ એટલે પ્રિયતમા તરફનો સ્નેહ. તેની પ્રત્યેક પંક્તિ શેર કહેવાય છે. ગઝલનો પહેલો શેર મત્લા અને છેલ્લો શેર મક્તા કહેવાય છે.

ગદ્ય સાહિત્ય-સ્વરૂપો

1. નવલકથા : નવલકથામાં અનેક બનાવો અને તેના અનેક ખંડો હોય છે. તેને અંગ્રેજીમાં ‘Novel’ કહે છે. થોડા વધારે વિસ્તારવાળી - લાંબી કથાવાર્તા એટલે નવલકથા એમ કહી શકાય. ઈ. સ. 1866માં શ્રી નંદશંકર મહેતાએ ‘કરણધેલો’ નવલકથા લખી. તેને પ્રથમ નવલકથાનું માન મળ્યું છે. નવલકથા કલ્પનોત્થ સાહિત્યપ્રકાર છે.

2. નવલિકા : નવલિકા એટલે ટૂંકીવાર્તા. જીવનના કોઈ રહસ્યને ઓછામાં ઓછા બનાવોથી, ઓછામાં ઓછા શબ્દોમાં, વાર્તાશૈલીએ નિરૂપવું તે. આજની ટૂંકીવાર્તાનો પ્રારંભ કંચનલાલ વાસુદેવ મહેતા ‘મલયાનિલ’ની ‘ગોવાલણી’ વાર્તાથી થયો હતો.

3. નાટક : સાહિત્યમાં બધાં જ સ્વરૂપોમાં નાટક એક વિશિષ્ટ સ્વરૂપ છે. તેમાં તેના સર્જક, અભિનેતાઓ અને પ્રેક્ષકો એમ ત્રણની અપેક્ષા હોય છે. તે મોટેભાગે ભજવવા માટે મોટેભાગે લખાય છે. નવલકથા જેમ મોટી વાર્તા છે, તેમ નાટકમાં વિસ્તૃત વૃત્તાંત હોય છે. નાટકનું નાનું સ્વરૂપ એટલે એકાંકી. સમય અને વૃત્તાંત બંને રીતે તેમાં ટૂંકાણ હોય છે.

4. નિબંધ : નિબંધ એટલે નિઃ બંધ. કોઈ પણ પ્રકારના બંધન વિના જે-તે વિષય પર વિચારો રજૂ કરવા એનું નામ જ નિબંધ. કલ્પના, અવલોકન અને મૌલિક વિચારો એ નિબંધનાં લક્ષણો છે. ‘મંડળી મળવાથી થતા લાભ’ એ પ્રથમ નિબંધ લખી નર્મદે શુભારંભ કર્યો હતો. વર્તમાનપત્રો અને સામયિકોમાં નિબંધ સ્વરૂપ વિશેષ પ્રયોજાય છે. નિબંધને પુષ્ટિ આપવા તેમાં ગદ્ય-પદ્ય અવતરણો મૂકવામાં આવે છે, જેનાથી વાચકને પણ આનંદ મળે છે.

5. જીવનચરિત્ર : વ્યક્તિના જીવનની સમગ્ર ઘટનાઓનો ઇતિહાસ એટલે જીવનચરિત્ર. જાણીતી વ્યક્તિઓ વિશે આપણે ત્યાં ઘણાં જ જીવનચરિત્રો લખાયાં છે. એક જ વ્યક્તિ વિશે એકથી વધારે વ્યક્તિઓ દ્વારા પણ જીવનચરિત્રો લખાય છે.

6. આત્મકથા : વ્યક્તિ પોતાના જીવનની ઘટનાઓ પોતે જ વર્ણવે, એનું આલેખન કરે તે પ્રકાર એટલે આત્મકથા. આત્મકથા પૂરી લખી શકાતી નથી. તે જીવનનાં અમુક વર્ષોની કથા જ બની રહે છે. ‘મારી હકીકત’ એ પ્રથમ આત્મકથા નર્મદે લખી હતી. ગાંધીજીની આત્મકથા ‘સત્યના પ્રયોગો’ વિશ્વવિખ્યાત બની છે.

ધના ભગત

(સમય : 18મું શતક)

ભક્તિ કરતાં કરતાં ભજન રચનાર ધના ભગત ધોળા જંકશન, તાલુકો ઉમરાળાના વતની હતા. આખું નામ ધના કેશવ કાકડિયા હતું. પૂર્વાશ્રમમાં તેઓ લેઉઆ પટેલ સમાજના હતા. આજે ધોળા (જિ. ભાવનગર) મુકામે તેમની સમાધિ છે. એમના જીવન વિશે ખૂબ ઓછી માહિતી પ્રાપ્ત થાય છે. એમનું અવસાન ઈ. સ. 1775માં થયું હતું.

અહીં રામબાણ એટલે પ્રભુની ભક્તિનું બાણ. અર્થાત્ પ્રભુભક્તિમાં ધાયલ લીન-તલ્લીન. રામબાણ એ તપનું તીર-ભક્તિભરેલું છે. એ જે જાણે છે તે જ માણે છે. સિંહણનું દૂધ તો સિંહબાળને જ ઝરે તેમ પ્રભુના પ્રેમીઓને જ રામબાણ વાગે ને !! આનો સ્થાયી રસ તો મયૂરધ્વજ રાજા જેવા જ પામી શકે. હા, અહીં ધ્રુવ, પ્રહ્લાદ, શુકદેવ, મીરાં, નરસિંહ જેવાની કથા-કેવી રીતે રામબાણ વાગ્યાં તેનું નિરૂપણ છે. પોતાની વેદના જ જાણે કે ઈશ્વર અનુસંધાનની સંવેદના બને છે. અહીં રામબાણ વેદના નહિ; પરંતુ વરદાનરૂપ છે. જે ઈશ્વરના નામે ઓળઘોળ કરે, એના માટે જ જીવે, એના માટે જ મરે આ સમર્પણ અ-સાધુઓમાં થોડું સાંપડે ? રામબાણ વાગ્યા વિના મીરાં ઝેર કેવી રીતે પીએ ? મયૂરધ્વજના મસ્તક પર કરવત શી રીતે ફરે ?

રામબાણ વાગ્યાં હોય તે જાણે ! પ્રભુનાં બાણ વાગ્યાં હોય તે જાણે;
ઓલ્યા મૂરખ મનમાં શું આણે ? રામબાણ વાગ્યાં હોય તે જાણે.

ધ્રુવને લાગ્યાં, પ્રહ્લાદને લાગ્યાં, તે ઠરીને બેઠા રે ઠેકાણે;
ગર્ભવાસમાં શુકદેવજીને લાગ્યાં, એ તો વેદ-વચન પ્રમાણે.

મોરધ્વજ રાજાનું મન હરી લેવા હરિ આવ્યા જે ટાણે;
લઈ કરવત મસ્તક પર મેણું, પત્ની-પુત્ર બેઉ તાણે.

મીરાંબાઈ ઉપર ક્રોધ કરીને, રાણોજી ખડ્ગ જ તાણે;
વિષના પ્યાલા ગિરધરલાલે આરોગ્યા એ તો અમૃતને ઠેકાણે.

નરસિંહ મહેતાની હૂંડી સ્વીકારી, ખેપ ભરી ખરે ટાણે;
આગળ સંત અનેક ઓધાર્યા, એવું ધનો ભગત ઉર આણે.

શબ્દ-સમજૂતી

ધ્રુવ સ્થિર, નિશ્ચિત, (અહીં) ઉત્તાનપાદનો પુત્ર; પ્રહ્લાદ હિરણ્યકશિપુનો પુત્ર; શુકદેવ વ્યાસનો પુત્ર; મોરધ્વજ (મયૂરધ્વજ) એક પૌરાણિક રાજા, મયૂરધ્વજ; ખડ્ગ તલવાર; હૂંડી નાણાંની આપ-લે માટેની; ચિટ્ટી; ખેપ સફર; ઓધાર્યા ઉદ્ધાર કર્યા.

સ્વાધ્યાય

1. નીચેના પ્રશ્નોના એક-એક વાક્યમાં ઉત્તર લખો :

- (1) 'રામબાણ' શબ્દનો અર્થ જણાવો.
- (2) મૂરખ મનમાં શું જાણતો નથી ?

(3) વેદવાણીમાંથી શી હકીકત પ્રાપ્ત થાય છે ?

(4) ધના ભગત હૃદયમાં શી ધારણા બાંધે છે ?

2. નીચેના પ્રશ્નોના બે-ત્રણ વાક્યમાં ઉત્તર લખો :

(1) હરિ શા માટે આવ્યા ? તેણે શું જોયું ?

(2) મીરાંબાઈ ઉપર રાણાજીએ શા માટે ક્રોધ કર્યો ?

3. નીચેના પ્રશ્નોના સવિસ્તર ઉત્તર લખો :

(1) રામબાણ કોને કોને વાગ્યાં છે ? તેની શી અસરો થઈ છે ?

(2) ‘રામબાણ’ પદનો મર્મ તમારા શબ્દોમાં લખો.

વિદ્યાર્થી-પ્રવૃત્તિ

- ધ્રુવ, પ્રહ્લાદની વાર્તા વડીલો પાસેથી સાંભળો.
- આપણા ભક્તોનાં જીવનચરિત્રોનો સંગ્રહ કરી અંક તૈયાર કરો.
- રામ વિશેની કવિતાઓ એકઠી કરો.

ભાષા-અભિવ્યક્તિ

‘ધ્રુવને લાગ્યાં, પ્રહ્લાદને લાગ્યાં, તે ઠરીને બેઠા રે ઠેકાણે.’

મધ્યકાળનાં ભજનોમાં પણ પ્રાસ કે વર્ણસગાઈ કેવાં સહજ રીતે ગોઠવાઈને સુચારુ અભિવ્યક્તિ કવિ સિદ્ધ કરે છે, તે નોંધો. અર્ધપંક્તિમાં ‘કર્મ’ (બાણ) અધ્યાહાર છે. ‘તે’ સર્વનામ છે. ‘ઠરીને બેઠા રે ઠેકાણેમાં કઠોર ‘ઠ’ વર્ણનું આવર્તન નોંધો. ‘ઠરીને’ એટલે સ્થિર થઈને જ નહિ, પણ પાણીમાંનો ડહોળો ઠરી જાય ને નિર્મળ જળ ઉપર રહે એ રીતે, વૃત્તિઓ શમી જાય ને વિવેકશીલ થવાય એ રીતે. ‘ઠેકાણે’ શબ્દને પણ પંક્તિના અર્થ સંદર્ભમાં માણો.

શિક્ષક-પ્રવૃત્તિ

- રામકૃપા પામેલા ભક્તોની કથા વર્ગમાં કહો.
- ભક્ત અને ભગવાન વિષયક સંવાદનું આયોજન કરો.
- ધના ભગતનાં અન્ય પદ મેળવીને કંઠસ્થ કરાવો.

નટવરલાલ પ્રભુલાલ બુચ

(જન્મ : 19-10-1906; અવસાન: 9-1-2000)

ગુજરાતી કવિ અને હાસ્યકાર શ્રી નટવરલાલ પ્ર. બુચનો જન્મ ગોંડલ (સૌરાષ્ટ્ર)માં થયો હતો. બી.એ., એમ.એ.ની ઉપાધિ ફર્ગ્યુસન કોલેજ, પૂણેથી પ્રાપ્ત કરી. ત્યારબાદ પ્રારંભે દક્ષિણમૂર્તિ, ઘરશાળા અને ગ્રામદક્ષિણમૂર્તિ આંબલામાં અંગ્રેજી શિક્ષક, ઉપનિયામક તેમજ લોકસેવા મહાવિદ્યાલય, લોકભારતી સણોસરામાં પ્રાધ્યાપક અને ઉપનિયામક રહ્યા.

મુખ્યત્વે હાસ્યનિબંધો, હાસ્યરસનાં કાવ્યો અને પ્રહસનો લખ્યાં. ‘રામરોટી પહેલી’, ‘રામરોટી બીજી ઉર્ફે બનાવટી ફૂલો’, ‘રામરોટી ત્રીજી’, ‘છેલવેલું’, ‘હળવાં ફૂલ’, ‘કાગળનાં કેસૂડાં’ એમનાં નોંધપાત્ર પુસ્તકો છે. એમના હાસ્યનિબંધોમાં વિષય વૈવિધ્યની સાથે ઊંડાણ પણ છે. સહજ, સરળ છતાં હાસ્યવૃત્તિ એમાં જોવા મળે છે. ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદનું

જ્યોતીન્દ્ર દવે હાસ્ય પારિતોષિક પ્રાપ્ત થયું છે. દર્શક ફાઉન્ડેશન તરફથી એમને દર્શક એવોર્ડ આપી સન્માનિત કરાયા છે.

લેખકે માનવજીવનનો બારીકાઈથી અભ્યાસ કરેલો આ કૃતિ ઉપરથી જોઈ શકાય છે. જીવનમાં કોઈ પણ વ્યક્તિ શોષણનો ભોગ ન બન્યું હોય એવું ભાગ્યે જ બને એટલે કે શોષક-શોષિત જેવા બે વર્ગો વર્ષોથી અસ્તિત્વ ધરાવે છે. ઉછીનું માગનારા લોકોને માન-સન્માન કે ઈજાત જેવું ખાસ નથી હોતું. તેઓ નિઃસંકોચપણે માગવા માટે જ ટેવાયેલા હોય છે. લેખકે પોતાના અંગત જીવન સાથે સંકળાયેલા બે-ત્રણ પ્રસંગોની વાત રમૂજ શૈલીમાં રજૂ કરી છે. જેઓ માગવા માટે ટેવાયેલા હોય તેઓ નાની કે ક્ષુલ્લક વસ્તુની જ માત્ર માગણી કરતા નથી. તેઓ કેમેરા-રેડિયો જેવી મહત્ત્વની વસ્તુ માગતાં પણ અચકાતા નથી. આખી જિંદગી માગીને જ પૂરી કરતા હોય છે. આવા લોકોની મહત્ત્વની વાત એ બતાવી છે કે તેઓ પાસે કોઈ વસ્તુની માગણી કરો તો ના પાડવા માટે હજાર બહાનાં હોય; તેઓ કદી એક વસ્તુ કોઈને આપતા નથી.

ઉછીનું માગનારાઓ કયા પ્રકારની માનસિકતા ધરાવતા હોય છે જેને લેખક ઉદાહરણ આપીને, રમૂજ શૈલીમાં, સરળ ભાષામાં સમજાવે છે.

સામાન્ય માન્યતા એવી છે કે માનવજીવનમાં શોષણ માત્ર આર્થિક ક્ષેત્રમાં જ ચાલે છે; શોષક-શોષિતનાં દ્વંદ્વ માત્ર આર્થિક ક્ષેત્રમાં જ જોવા મળે છે. આ માન્યતા સાચી નથી. માનવજીવનનાં બીજાં પાસાંઓમાં પણ નિરંતર શોષણ ચાલે છે. ત્યાં પણ શોષક-શોષિતનાં દ્વંદ્વ જોવામાં આવે છે. ઉછીનું માગનાર અને ઉછીનું આપનાર એ આવું એક શોષક-શોષિત દ્વંદ્વ છે. આ વિભાગ નૈસર્ગિક અને અફર છે : શોષક શોષક જ રહે છે, શોષિત શોષિત જ રહે છે.

ઉછીનું માગનારાઓ લગભગ અ-પરિગ્રહી પણ યાચક વૃત્તિવાળા, ધૃષ્ટ, નિર્લજ્જ અને બેદરકાર હોય છે. ઉછીનું માગનારા શોષકો પરોપજીવી વનસ્પતિની માફક પોતે ઉછીનું માગવા સિવાયની બીજી કશી તકલીફ લીધા વિના બીજાને ભોગે જ જીવનારા હોય છે. સવારથી સાંજ સુધીમાં સેંકડો ચીજોની તેમને જરૂર પડે છે, પણ તે બધી જ તેઓ ઉછીની માગીને જ ચલાવે છે. મીઠા-મરચાથી શરૂ કરી ઘી કે એલચી-કેસર સુધીની અસ્થાયી ચીજો અને ટાંકણીથી શરૂ કરી કેમેરા કે રેડિયો સુધીનાં રાચ તેઓ આપણી પાસે નિઃસંકોચ ઉછીનાં માગી શકે છે. તે પાછાં લાવવાની જવાબદારી પણ આપણા માથે જ રહે છે; અને તે પણ પાછાં માગીએ ત્યારે મળે જ તેમ નહિ—દસબાર આંટા તો તેઓ આપણને ખવરાવે જ અને અધીરા જીવના કહે તે તો લાભમાં. દુનિયામાં જેમ સંત પુરુષો ગણ્યાગાંઠ્યા જ હોય છે તેમ ઉછીનું લઈ જનારાઓમાં અસ્થાયી વસ્તુ સારી જાતની અને લીધી હોય તેટલી જ અને સ્થાયી રાચ ભાંગ્યા-તોડ્યા વિના તેવી ને તેવી હાલતમાં, વગરમાગ્યે, ટાણાસર આપી જનાર વિરલ હોય છે.

ઉછીનું માગનાર ઉછીનું આપતા નથી. ક્યારેક, ભૂલેચૂકે આપણે તેમની પાસે કાંઈ ઉછીનું માગવા જઈએ ત્યારે અચૂક એમનું દૂધ બગડી ગયું કે વપરાઈ ગયું જ હોય છે; ચા-ખાંડ સવારે જ ખલાસ થયાં હોય છે; ઘી તો તેઓ જ આપણી પાસે માગવા આવવાનો વિચાર કરતા હોય છે; ઉછીના રૂપિયા તો શું એક નવો પૈસો પણ ઘરમાં હોતો નથી અને ચપ્પુ કે ખાંડણીદસ્તો ક્યાંક મુકાઈ ગયેલાં જ કે રોકાયેલાં જ હોય છે !

ઉછીનું માગનારાઓની ધૃષ્ટતાનો એક દાખલો આપું. અમારા પાડોશમાં એક લવંગીબહેન રહેતાં. અમારા ઘરમાં ટ્રંક-

પેટી વગેરે રાખવા માટે લોખંડનાં સારાં મજબૂત સ્ટેન્ડ છે. લવંગીબહેનની નજર તે પર પડી. એક દિવસ મારી પત્નીને કહે, “બહેન, આ તમારા લોખંડના ઘોડા ઉછીના વાપરવા અમને આલો; તમારે જોઈએ તો બદલામાં હું તમને ઈટો આલું.” કહો ! કેવી ધૃષ્ટતા ! તમારા ઘોડા સાટે મારો ગધેડો રાખો ! મારી પત્નીના મનમાં આશ્ચર્ય અને ગુસ્સાના ભાવો જાગ્રત થયા પણ આખરે સંયમ રાખી તેણે શાંતિથી કહ્યું, “લવંગીબહેન, અમે અમારા ઘોડાથી રોડવી લઈશું; ઈટો ભલે તમારી પાસે જ રહી.”

ઉછીનું માગનારાઓની નજર ગીધ જેવી હોય છે. ગીધ જેમ તાજા મરેલા જાનવરને સૌ પહેલું ભાળે છે તેમ આડોશી-પાડોશીના ઘરમાં કોઈ નવી ચીજવસ્તુ આવે કે તરત તે આવા ઉછીનું માગનારાની નજરે સર્વપ્રથમ પડે છે. તેઓ એમ જ માનતા હોય છે કે એ વસ્તુ તેમને પોતાને માટે જ આવી છે. ગિધુભાઈ-મેનાબહેન દંપતી ઘણાં વર્ષો સુધી અમારાં પાડોશી રહ્યાં. એમનું ખરેખર સ-જોડું હતું કારણ બંને ઉછીનું માગી જીવનાર શોષકવર્ગીય પ્રાણી હતાં. તેઓ રોજ અમારે ત્યાં દસ-વીસ વાર કાંઈ ને કાંઈ ઉછીનું માગવા આવે જ. કોઈ નવી વસ્તુ, કાંઈ નવું રાય મેં ખરીદ્યું હોય તે તેઓ તુરત જ જુએ અને બોલી ઊઠે, ‘સારું થયું, લો; અમારે આના વિના ઘણી આપદા પડતી. હવે કાયમનું સુખ થઈ ગયું !’ અમારે ત્યાં એક પણ નવી વસ્તુ એવી નહિ આવી હોય જેનો પ્રથમ ઉપયોગ, જેનો ઉદ્ઘાટનવિધિ આ દંપતીએ નહિ કર્યો હોય ! આજ અમારી પાસે અમારી જરૂરિયાત કરતાં બમણાં દાળદાણા, મરીમસાલા, સાધન-સામગ્રી અને રાયરચીલું છે તે અમારાં આ પાડોશીદંપતીને આભારી છે. તેઓ પાડોશમાં રહ્યાં ત્યાં સુધી અમે તેમને માટે દરેક ચીજવસ્તુ લાવી સાચવનારા ટ્રસ્ટીઓ જ રહ્યાં, તેઓ જે કાંઈ ઉછીનું લઈ જાય તે કાંઈ મળે તો પાછું આપી જાય જ નહિ; તેથી કેટલીક વસ્તુઓ અમારે તેમની ગણતરીએ વધારે લાવવી પડતી. જો તેમ ન કરતાં તો એવા કેટલાયે પ્રસંગો આવતા જ્યારે અમારી વસ્તુઓ એ લોકો ઉછીની લઈ જતાં અને ખરે ટાણે અમે તેના વિના ‘ઠઠ્યાં’ રહેતાં. આ કારણથી આજે અમે પૂર્ણ પરિગ્રહી જ નહિ પણ બેવડા પરિગ્રહવાળાં થઈ ગયાં છીએ. અમારી પાસે બે કુટુંબોને ઉપયોગમાં આવી શકે તેટલાં ગણા મરી-મસાલા, ગાદલાં-ગોદડાં, ઠામવાસણ, અરે, પેન-ઘડિયાળ સુદ્ધાં છે. પણ મને લાગે છે કે આ હકીકત મેં કહી દીધી તે ભૂલ કરી. મને ભય લાગે છે કે, આપણા સમાજમાં ઠેરઠેર વસતાં ઉછીનું માગી જીવનારાં પરોપજીવીઓ મને ખાસ પત્ર લખી-અલબત્ત, પાડોશી પાસેથી પોસ્ટકાર્ડ ઉછીનું માગીને કે પછી નોટપેડ-મારી પાસેથી આ બધી વસ્તુઓ ઉછીની મંગાવશે. ખેર ! થયું તે થયું !

ઉછીનું માગનારાઓની એક ખાસિયત એ હોય છે કે તેઓ ઉછીની લીધેલી વસ્તુઓ બેપરવાહીથી વાપરે છે, કારણ કે તે તેમની હોતી નથી અને પછી જ્યારે વસ્તુ ભાંગેતૂટે ત્યારે કાં તો તે વસ્તુનો દોષ કાઢે છે અથવા આપણો.

થોડાં વર્ષો પહેલાં નારંગીનો રસ કાઢવાના નવી જાતના કાયના સંચા નીકળેલા. અમારા માટે આવો સંચો અને થોડી નારંગી હું લાવ્યો. ગીધદષ્ટિ ગિધુભાઈ અને મીનીદષ્ટિ મેનાબહેન તે દેખી ગયાં. તુરત જ તેમણે કહ્યું, “હું ને-આ શું રસ કાઢવાનો સંચો લાવ્યા ? લાવો તો, જરા જોઈએ તો ખરાં કે કેવું કામ આપે છે ! બે નારંગી પણ ઉછીની આપજો.” સંચો અને નારંગી લઈ ગયાં.

થોડી વારે ગિધુભાઈ આવ્યા ને કહે, “ભલા ભાઈ, આવો જાપાનીઝ માલ ન લેતા હો તો ? પેલા સંચા વડે મેનાએ ચમચોક રસ માંડ કાઢ્યો હશે ત્યાં તો મેનાના હાથમાંથી સંચો નીચે પડ્યો અને ટુકડેટુકડા થઈ ગયો ! હવે બીજો લાવો ત્યારે બ્રિટિશ બનાવટનો લાવજો. જોઈએ તો મને સાથે લઈ જજો. હું પેલા હાસમ કટલરીવાળાને ત્યાંથી સારો ને સસ્તો અપાવીશ.” મેં કહ્યું, “ગિધુભાઈ, સંચો તો અસલ બ્રિટિશ બનાવટનો હતો; પણ મેનાબહેનનો હાથ જાપાનીઝ ખરો !”

ગિધુભાઈ કહે, “ અરે, ના, રે ના; એ તો મને પણ પીસી નાખે એવી છે. બાકી સંચામાં તડ પહેલેથી જ હશે. દુકાનકારે તમને નુકસાનીનો માલ ફટકાર્યો.” મેં માલ બરાબર જોઈ-તપાસીને જ લીધેલો વગેરે દલીલો નિરર્થક લાગી તેથી હું મૂંગો જ રહ્યો. આવી તો અમારી કેટલીય વસ્તુઓ ઉછીનું માગનારાઓએ ટાળી નાખી છે. દરેક વખતે વાંક વસ્તુનો અને એવી વસ્તુ લાવવા બદલ મારો.

અમારી ઘણીખરી ચીજોની માલિકી અમારી, પણ કબજો ગિધુભાઈ દંપતીનો રહેતો. તેઓ જોઈતી વસ્તુ ઉછીની માગી જાય અને પાછી આપી જવાની વાત નહિ. પરિણામે જરૂર પડ્યે અમારે તે તેમને ત્યાં માંગવા જવું પડતું. પણ તેનો ઉપયોગ અમે પૂરો કર્યો ન કર્યો ત્યાં તો તેમની ફરી માગણી આવી જ હોય !

અમારું શાક સુધારવાનું ચપ્પુ આ રીતે મોટે ભાગે તેમને ત્યાં જ રહેતું. હવે ચપ્પુ જેવી ચીજની વારંવાર જરૂર પડે જ. એટલે ચપ્પુની અમારી વચ્ચે ઠીક માગામાગ રહેતી. આખરે કંટાળીને અમને કંઈક તેમને શરમાવાના ઈરાદાથી એક વખત એક નવું જ ચપ્પુ ખરીદી લાવી મેં તેમને કહ્યું, “ગિધુભાઈ-મેનાબહેન, લ્યો આ ચપ્પુ. તમારે અમારી પાસે રોજ માગવા આવવું પડે તે

કરતાં, મને થયું, એક ચપ્પુ બીજું લાવી તમને આપી રાખું. હવે આ નવું તમે રાખજો અને પેલું અમે વાપરશું.”

મેં માન્યું કે આટલું કર્યા પછી તેઓ બંને ભોંઠાં પડશે અને હાલતાં ને ચાલતાં ચીજો ઉછીની માંગવાનું બંધ નહિ કરે તો પણ ઓછું તો કરી જ નાખશે, પણ મારી માન્યતા ખોટી ઠરી. તેમણે લેશમાત્ર શરમાયા વિના, કશી આનાકાની કર્યા વિના, ચપ્પુ સ્વીકારી લીધું—કેમ જાણે પોતે જ મગાવ્યું હોય અને હું લાવ્યો હોઉં ! અને મને કહ્યું, “ઠીક કર્યું, તમે અમારી એક તકલીફ ઓછી કરી.”

આટલે સુધી તો ઠીક, પણ પછી ચોર કોટવાળને દંડે તેવું તેમણે કર્યું. થોડા દિવસ પછી એક સવારે ગિધુભાઈએ મને પોતાને ત્યાં બોલાવ્યો અને મેં જ લાવીને ભેટ આપેલ પેલું ચપ્પુ અર્ધું પાનું ભાંગેલ મને બતાવીને કહ્યું, “આ જોયું ? મેના અત્યારે આનાથી, પેલાં કાંતાબહેનને ત્યાંથી ઉછીનું લાવેલ આખું કોળું કાપતી હતી ત્યાં અચાનક તેનું પાનું બટકી ગયું અને ચપ્પુ તેના હાથમાંથી છટકી સામી બાજુ ઊડી પડ્યું. સારું થયું કે તેથી વિરુદ્ધ દિશામાં ન ઊડ્યું, નહીંતર તે સીધું મેનાની છાતીમાં જ ખૂંપી જાત ! ભલા ભાઈ, આવું અજાણી બનાવટનું ન લાવ્યા હોત તો ? હવે નવું લઈ આવો ત્યારે મને સાથે લઈ જજો; હું પેલા હાસમ કટલરીવાળાને ત્યાંથી સારું, સસ્તું અપાવીશ.’

મેં કહ્યું, “ગિધુભાઈ, ચપ્પુ તો પેલી ખૂબ જાણીતી બનાવટનું હતું.” અને પછી વાતાવરણ હળવું બનાવવાની ઈચ્છાથી હસીને મેં કહ્યું, “ચાલો, ચપ્પુ ભાંગ્યું તો ભલે ભાંગ્યું, પણ તમારું ઘર ભાંગતું બચી ગયું તેની ખુશાલીમાં આજ તો યા પાઓ.” મેનાબહેન ઉત્સાહમાં આવી બોલ્યાં “જરૂર, જરૂર” અને પછી થોડા દિવસથી પોતાને ત્યાં આવેલી તેમની ભાણીને કહે, “ભાણી, જા તો બહેન, કાકાને ત્યાં જઈ કાકીને યા પીવા બોલાવી લાવ; અને તેમને કહેજે કે સાથે થોડાં ઉછીનાં ચા-ખાંડ અને કપરકાબી-ગળણી લાવે અને-રહે તો, જરા જોઈ લઉં; હાં, અરધો શેર દૂધ પણ ઉછીનું લેતાં આવે.” મેં જરા ધીમેથી ઉમેર્યું, “અને, ભાણી સાથેસાથે બાકસ અને પિન પણ લાવે તેમ કહેજો જેથી ફરી આંટો ન થાય.” મેનાબહેને કહ્યું, “હા, હા, તમે ઠીક યાદ દીધું. બાકસ અને પિન તો તમારે ત્યાંથી ઉછીનાં લાવેલ પડ્યાં છે; પણ બાકસમાં દીવાસળી નથી અને પિનમાં વાલો નથી.” કહેવાની જરૂર ન હોય કે પ્રાઈમસ તો અમારી પાસેના બેમાંનો એક તેમને ત્યાં કાયમ ઉછીનો રહેતો અને કેરોસીન તો અત્યાર સુધીમાં તેઓ ડબ્બામોઢે ઉછીનું લઈ ગયેલાં.

ઉછીની વસ્તુ માગ્યા કરવાના સ્વભાવવાળા આપણી પાસેથી કોઈ પણ વસ્તુ માગી શકે છે; તેમાં તેમને વિવેક હોતો નથી. રેશમી કે જરીભરતનાં કપડાં, કીમતી કેમેરા, મૂલ્યવાન ઘરેણાં—ગમે તે તેઓ બેઘડક માગી શકે છે અને આપવાની આનાકાની કરીએ તો શરમાવીને કે પરાણે પણ લઈ જાય છે. અરે, ઉછીની આવરદા માગનારનો એક કિસ્સો મેં સાંભળ્યો છે. અમારા ગામમાં ઘણાં વર્ષ અગાઉ એક ડોશીમા થઈ ગયાં. જન્મારો આખો બીજાની વસ્તુઓ ઉછીની માગીને જ રહેલાં તેથી લોકો તેમને ‘ઉછી ડોશી’ જ કહેતાં. ઉછી ડોશી 80-85 વરસની ઉંમરે પહોંચેલાં. મરણપથારીએ પડ્યાં. એક ભલો આઘડ ઉંમરનો વૈદ્ય તેમની દવા કરે. ડોશીનો અંતકાળ નજીક જાણી વૈદ્યે તેમને કહ્યું, “માજી, કાંઈ ઈચ્છા હોય તો પૂરી કરી લો, અને રામનામ લો.”

ડોશીએ ક્ષીણ અવાજે વૈદ્યને પાસે બોલાવી ધીમે-ધીમે તેના કાનમાં કહ્યું, “વૈદ્ય બેટા, મારા મોટા છોકરાના વચલા દીકરાનો નાનો છોકરો દોઢેક વર્ષમાં પરણવા જેવડો થશે. બેટા, તારે આગળપાછળ ઉલાળધરાળ જેવું કાંઈ નથી. બેટા, જો તારી બે વરસની આવરદા ઉછીની આપે તો ચોથી પેઢીને પરણેલી જોઈ મરું.” વૈદ્યરાજ તો સ્તબ્ધ જ થઈ ગયા અને અકસ્માત કહો તો અકસ્માત અને ચમત્કાર કહો તો ચમત્કાર પણ તે જ રાતમાં હૃદય બંધ પડવાથી વૈદ્યરાજ વિદેહ થયા અને સવારથી ડોશીને વળતાં પાણી થયાં. તે પછી ઉછી ડોશી ખાસાં બે વર્ષ જીવ્યાં અને દીકરાના દીકરાના દીકરાને પરિણીત જોઈ શક્યાં. પાંચમી પેઢી જોવાની વાસના ડોશીને હતી જ. પણ ફરી વાર જ્યારે માંદાં પડ્યાં ત્યારે કુટુંબી કે વૈદ્યડોક્ટર કોઈ તેમના ખાટલા પાસે ફરક્યું નહિ. રખે ડોશી આવરદા ઉછીની માગે !

(‘રામરોટી બીજી’)

શબ્દ-સમજૂતી

ગીધદંષ્ટિ સૂક્ષ્મ-ઝીણી; નજર કબજો નિયંત્રણ, કાબૂ; શોષિત શોષાયેલું; ધૃષ્ટ નકામું; પરિગૃહી ભેગું કરનાર; શોષક શોષણ કરનાર; ઈન્દ્ર બેનું જોડું (અહીં ઝઘડો); યાયક માગણ; ઉલાળધરાળ ન હોવું આગળ-પાછળની ચિંતા ન હોવી; ઠઠ્યા રહેવું લાચારી ભોગવવી, સમસમી જવું.

1. નીચેના પ્રશ્નોના એક-એક વાક્યમાં ઉત્તર લખો :

- (1) લેખકે ઉછીનું માગનારા લોકોને કેવા ક્યા છે ?
- (2) જગતમાં કયો દ્વંદ્વ અનુભવાય છે ?
- (3) ઉછીનું માગનાર શી જવાબદારી આપે છે ?
- (4) ઉછીનું માગનારમાં કયો ગુણ હોતો નથી ?

2. નીચેના પ્રશ્નોના બે-ત્રણ વાક્યમાં ઉત્તર લખો :

- (1) ઉછીનું માગનારની નજર કેવી છે ? શા માટે ?
- (2) કઈ કઈ વસ્તુઓ ઉછીની લઈ લોકો જીવનવ્યવહાર ચલાવે છે ?
- (3) લેખક પડોશી દંપતીનો આભાર શા માટે માને છે ?
- (4) ઉછીનું માગનારમાં વિવેક હોતો નથી એવું લેખકને કેમ લાગે છે ?

3. નીચેના પ્રશ્નોના સવિસ્તર ઉત્તર લખો :

- (1) ઉછીનું માગનારાના સ્વભાવની ખાસિયતો તમારા શબ્દોમાં લખો.
- (2) ‘ઉછીનું માગનારા’ નિબંધના શીર્ષકની યથાર્થતા ચર્ચો.

વિદ્યાર્થી-પ્રવૃત્તિ

- ‘અણગમતાં પાડોશી’ વિષય પર હાસ્યનિબંધ લખો.
- તમારા મહોલ્લામાં ઉછીનું માગનારા કોઈ હોય તો તેનું નિરીક્ષણ કરી તેના વિશે લખો.
- પ્રાર્થનાસભામાં આ વિષયના જોક્સ કહો.

ભાષા-અભિવ્યક્તિ

‘ઉછીનું માંગનારાઓ લગભગ અ-પરિગ્રહી પણ યાયક વૃત્તિવાળા, ધૃષ્ટ, નિર્લજ્જ અને બેદરકાર હોય છે’ એમ કહી લેખકે જે વર્ણન કર્યું છે તે અને ‘ઉછીનું માગનાર ઉછીનું આપતા નથી’ કહી જે વર્ણન કર્યું છે તે બંનેમાં લેખકનો વ્યંગ વિનોદ અને માનવસ્વભાવને જોવા-પરખવાની નિરીક્ષણ શક્તિ છે.

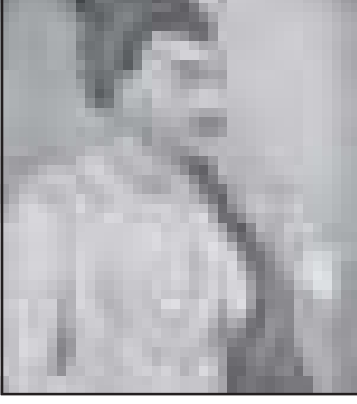
‘ઉછીનું માગનારાઓની નજર ગીધ જેવી હોય છે.’ - ‘અમે તેમને માટે દરેક ચીજ-વસ્તુ લાવી સાચવનારા ટ્રસ્ટીઓ જ રહ્યા.’ આ બંને વિધાન જોઈએ તો તેમાં ઉછીનું માંગનારા ‘ગીધ’ ને ઉછીનું આપનારા ‘ટ્રસ્ટી’ એવી જે ઉપમા પ્રયોજી છે તેમાં વ્યક્ત થતો કટાક્ષ સમજી શકાય છે.

‘અમે પૂર્ણ પરિગ્રહી જ નહિ પણ બેવડા પરિગ્રહવાળા થઈ ગયા છીએ.’ - વાક્યમાં લેખકે વ્યક્ત કરેલ કરુણ હાસ્યવિનોદ ઉજાગર થાય છે. તો વળી, ‘સંચો તો અસલ બ્રિટિશ બનાવટનો હતો, પણ મેનાબહેનનો હાથ જાપાનીઝ ખરો !’ વાક્યમાં કટાક્ષમય હાસ્ય ખૂબ સહજ રીતે અભિવ્યક્ત થાય છે.

શિક્ષક-પ્રવૃત્તિ

- ‘હાસ્ય-જીવન સંજીવની’ વિષય પર નિબંધ તૈયાર કરાવો.
- ‘ઉછીનો વ્યવહાર : યોગ્ય કે અયોગ્ય ?’ વિષય પર વર્ગખંડમાં જૂથ ચર્ચા કરો.
- શાહબુદ્દીન રાહોડ કૃત ‘વનેચંદનો વરઘોડો’ કેસેટ-સીડી વિદ્યાર્થીઓને સંભળાવો.

દયારામ

(જન્મ : ઈ.સ. 1777; અવસાન : 1852)

દયારામનો જન્મ નર્મદાકાંઠે આવેલા યાણોદ ગામમાં થયો હતો. એમણે ત્રણ વાર ભારતનાં તીર્થધામોની યાત્રા કરી હતી અને વૈષ્ણવ સંપ્રદાયની ઘણી રચનાઓ કરી હતી; પરંતુ આ ભક્તકવિએ લખેલી કૃષ્ણલીલાની ગરબીઓ ગુજરાતી સાહિત્યમાં અજોડ છે. એમની ગરબીઓમાં ભાવની મધુરતા છે અને એને અભિવ્યક્ત કરતી ભાષા રસભરી અને મીઠી છે. ઢાળની વિવિધતાથી આ ગરબીઓ ખૂબ લોકપ્રિય બની છે. ગરબીઓ ઉપરાંત એમણે કેટલાંક આખ્યાનો અને ભક્તિનો બોધ આપતાં પદો પણ લખ્યાં છે. સુકુમાર ભાવો, લયવૈવિધ્ય, ચિત્રાત્મકતા અને નાદમાધુર્ય એમની કવિતાની વિશેષતા છે. જિંદગીભર અપરણિત રહેલા આ કવિએ પોતાનું

સમગ્ર જીવન કૃષ્ણભક્તિમાં સમર્પી દીધું હતું.

દયારામનાં ‘ગરબી’ સંજ્ઞાથી ઓળખાતાં ઘણાં પદોમાં કૃષ્ણ અને ગોપીના મધુર સંવાદ દ્વારા પ્રેમભક્તિનું નિરૂપણ થાય છે. આ ગરબીમાં કવિએ કૃષ્ણ પ્રત્યેના ગોપીના પ્રેમભાવને કૃત્રિમ રોષની વાણીમાં વ્યક્ત કર્યો છે. ગોપીનું મન કૃષ્ણમય હોવાથી તેને કાળા રંગની વસ્તુઓમાં કૃષ્ણ દેખાય છે અને તેથી એનો ત્યાગ કરવાનો ગોપી સંકલ્પ કરે છે, પણ આવો સંકલ્પ લાંબો સમય ટકવાનો નથી તેવું બયાન પણ તરત જ કરે છે. કારણ કે કૃષ્ણ સાથેના પ્રેમભાવને છોડવા મન તૈયાર થતું નથી. કાવ્યના અંતમાં પ્રગટ થતા યાતુર્યથી કાવ્યમાં ચોટ સધાય છે. ગોપીનો કૃત્રિમ રોષ લાંબો સમય ટકતો નથી—સ્નેહભાવ વધે છે.

શ્યામ રંગ સમીપે ન જાવું,

મારે આજ થકી શ્યામ રંગ સમીપે ન જાવું.

જેમાં કાળાશ તે તો સૌ એકસરખું,

સર્વમાં કપટ હશે આવું. મારે...

કસ્તૂરી કેરી બિંદી તો કરું નહિ,

કાજળ ના આંખમાં અંજાવું. મારે...

કોકિલાનો શબ્દ હું સૂણું નહિ કાને,

કાગવાણી શકુનમાં ન લાવું. મારે...

નીલાંબર કાલી કંચુકી ના પહેરું,

જમનાનાં નીરમાં ન ન્હાવું. મારે...

મરકત-મણિ ને મેઘ દૃષ્ટે ના જોવા,

જાંબુ-વંત્યાક ના ખાવું. મારે...

દયાના પ્રીતમ સાથે મુખે નીમ લીધો,

મન કહે જે પલક ના નિભાવું. મારે...

શબ્દ-સમજૂતી

શકુન શુકન; નીલાંબર નીલા રંગનું વસ્ત્ર; કંચુકી કાંચળી, કમખો; મરકત-મણિ નીલા રંગનો મણિ, નીલમ; વંત્યાક વેંગણ, રીંગણાં; નીમ નિયમ, વ્રત.

સ્વાધ્યાય

1. નીચેના પ્રશ્નોના એક-એક વાક્યમાં ઉત્તર લખો :

- (1) ગોપી કયો નિયમ લે છે ?
- (2) ‘આજ થકી’નો શો અર્થ કરશો ?
- (3) ગોપી શેમાં સ્નાન કરવાની ના પાડે છે ? શા માટે ?

2. નીચેના પ્રશ્નોના બે-ત્રણ વાક્યમાં ઉત્તર લખો :

- (1) શ્યામ રંગની પાસે નહિ જવાનો નિયમ પોતે નહિ પાળી શકે એવું ગોપીને શા માટે લાગે છે ?
- (2) કવિને બધી કાળી વસ્તુઓમાં કપટનો ભાવ શા માટે જોવા મળે છે ?

3. નીચેના પ્રશ્નોના સવિસ્તર ઉત્તર લખો :

- (1) ગોપી શ્યામ રંગની કઈ કઈ વસ્તુઓનો ત્યાગ કરે છે ?
- (2) ગોપી શ્યામ રંગની નજીક જવાની શા માટે ના પાડે છે ?

વિદ્યાર્થી-પ્રવૃત્તિ

- દયારામનાં કૃષ્ણવિષયક પદોનો પ્રોજેક્ટ બનાવો.
- આ પદનું સમૂહગાન કરો.
- દયારામનાં અન્ય પદો તમારા શિક્ષક પાસેથી સાંભળો.

ભાષા-અભિવ્યક્તિ

તમે ધ્યાનપૂર્વક અને લયબદ્ધ રીતે ધીરેથી પઠન કરશો તો ખ્યાલ આવશે કે દયારામની પંક્તિઓમાંથી પ્રગટ થતો લય મધુર છે. શ્યામ રંગ / સમીપે / ન જાવું / મારે / આજ થકી શ્યામ રંગ / સમીપે / ન જાવું. આ પહેલા જ અંતરામાં આઠ લયવળાંક અનુભવાશે.

કવિને (ગોપીને) શ્યામ રંગના પદાર્થો સાથે વાંધો પડ્યો છે. જો કે, આ વાંધો હંગામી છે. નાદ-નર્તન સાથે શ્યામ રંગના પદાર્થોનું ઉચ્ચારણ થાય છે. કસ્તૂરીની બિંદી, કાળું વસ્ત્ર, કાજળ, કોકિલ અને કાગની વાણી, કાળી કંચુકી પછી તો લાંબી યાદી...તમને નાદ નર્તન, રંગ દૃશ્ય, શ્રવણનો અનુભવ કરાવશે.

શિક્ષક-પ્રવૃત્તિ

- દયારામનાં કાવ્યો પરના આસ્વાદલેખો મેળવી, એકાદ કાવ્યાસ્વાદ વાંચી વર્ગખંડમાં સંદર્ભ લખો.
- આ ગરબી મોબાઈલની મદદથી સંભળાવો.
- કવિ દયારામનું ‘શ્યામની શોભા’ કાવ્ય મેળવી વર્ગમાં તેનું ગાન કરો.

વિનોદિની રમણલાલ નીલકંઠ

(જન્મ : 9-2-1907; અવસાન : 29-9-1987)

ગુજરાતી નિબંધ, નવલિકા, નવલકથા તેમજ બાળસાહિત્યનાં અગ્રણી લેખિકા શ્રી વિનોદિની નીલકંઠનો જન્મ અમદાવાદમાં થયો હતો. પ્રાથમિક-માધ્યમિક તેમજ ઉચ્ચકેળવણી તેમણે અમદાવાદમાં પ્રાપ્ત કરી હતી. અમેરિકાની મિશિગન યુનિવર્સિટીમાંથી સમાજશાસ્ત્ર અને શિક્ષણશાસ્ત્ર વિષયો સાથે એમ.એ.ની ડિગ્રી મેળવી. સામાજિક-શૈક્ષણિક સંસ્થાઓમાં ઉમદા સેવાઓ આપી. ‘રસદ્વાર’ એ રસાળ શૈલીનો નિબંધસંગ્રહ તેમજ ‘આરસીની ભીતર’, ‘કાર્પાસી અને બીજી વાતો’, ‘દિલદરિયાવનાં મોતી’, ‘અંગુલિનો સ્પર્શ’ વાર્તાસંગ્રહો પ્રાપ્ત થાય છે. ‘શિશુરંજના’, ‘મેંદીની મંજરી’, ‘બાળકોની દુનિયામાં ડોકિયું’ તથા ‘સફરચંદ’

બાળસાહિત્યનાં નોંધપાત્ર પુસ્તકો છે. રાજ્ય સરકારનાં પારિતોષિક પણ એમને પ્રાપ્ત થયાં છે.

આ નિબંધમાં પ્રવાસ દરમિયાન થયેલા અનુભવો લેખિકા વર્ણવે છે. ‘ચંદનવાડી’ શબ્દમાં ગુજરાતીઓને તથા લેખિકાને પણ પોતાપણું લાગે છે. ઘોડેસવારી કરી પહાલગામથી ચંદનવાડીએ જતાં જતાં પ્રકૃતિની પ્રતિક્ષણ બદલાતી કુદરતી શોભા, તેમાંથી થતો સંગીતનો આભાસ માણે છે. શેષ નદીનાં બદલાતાં વિવિધ સ્વરૂપોનું સૌંદર્ય વરસાદમાં પલળીને પણ માણે છે. કુદરતનાં ન્યારાં રૂપ જોઈ પાછા પહાલગામ આવી પલંગમાં સૂવાનું સુખદ લાગે છે, એ વાતને અંતે જીવનનાં ચિંતન સાથે સાંકળી આપે છે.

કશ્મીરમાં પહાલગામથી અમરનાથની યાત્રાએ જતાં સૌથી પહેલો પડાવ ચંદનવાડી આગળ કરવો પડે છે. અમરનાથ જવા માટે અષાઢ કે શ્રાવણ માસ અનુકૂળ રહે છે; કારણ કે ત્યાં સુધી બરફના ડુંગરા ઓળંગી શકાતા નથી.

અમે તો વૈશાખ મહિનામાં પહાલગામમાં હતાં. અષાઢ કે શ્રાવણ તો શું, પણ અમે તો ઊતરતા જેઠ મહિના સુધી પણ ત્યાં રોકાઈ શકીએ એમ નહોતું, તેથી ચંદનવાડી સુધી જઈ સંતોષ માન્યા વગર છૂટકો જ નહોતો. નહિ મામા કરતાં કહેણા મામા શું ખોટા ? એ ન્યાયને અમે અનુસર્યા.

કશ્મીર ગયેલા ગુજરાતી લોકો વેરીનાગ, સોનમર્ગ કે ટૂલીએન તળાવ જેવાં અત્યંત મનોહર સ્થળો જોવા જવાનું આગસ કરે છે, પણ દરેક ગુજરાતી ચંદનવાડી તો અચૂક જાય છે જ. તેનું કારણ શું હોઈ શકે, તેનો વિચાર કરતાં મને લાગે છે કે તે સ્થળનું નામ ગુજરાતીઓને ઘણું ઘરવટભર્યું લાગતું હશે ! ગુલમર્ગ કે ખિલમર્ગ, ચશ્મેશાહી કે તખ્તે સુલેમાન અગર અચબલ કે ગધિરબલ જેવાં નામ પારકાં-પરાયાં પણ ગુજરાતી લોકો-બાળક, વૃદ્ધ, જુવાન, સ્ત્રી અને પુરુષોનાં ટોળેટોળાં ચંદનવાડી જવા માટે પહાલગામથી ઘોડા ઉપર ફલાંગ મારી સવાર બને છે. એ વાત તો સાચી જ છે.

મારી રંજના બહુ નાની હોવાથી અને રસ્તે હજી ઘણો બરફ ખડકાયલો અને કેટલેક સ્થળે માર્ગ જરા વિકટ હોવાનું સાંભળ્યાથી એને ચંદનવાડી લઈ જવી નહોતી. તેથી અમારા બેમાંથી એકે તો તેની પાસે રહેવું જ પડે. થોડા દિવસ પહેલાં કોલાહી ગ્લેસિયર ગયાં, ત્યારે રંજનાને ખાતર મેં છેલ્લી મજલ જતી કરી હતી. તેથી આ વખતે મારા પતિએ મને જઈ આવવાનો આગ્રહ કર્યો. બંને પુત્રો તો ચંદનવાડી જવા અધીરા બની રહેલા હતા. આગલી સાંજે ઘોડા પસંદ કરી લીધા. અમે ત્રણે ઘોડેસવારીની આવડતવાળાં તેથી સરસ પાણીદાર ઘોડા લઈ લીધા. હોટેલના વ્યવસ્થાપકને અમારાં બપોરી ખાણાંનું ભાથું બાંધી આપવા વરદી આપી દીધી. પણ આવે પ્રસંગે ભૂખ વધારે લાગે અને હોટેલવાળા હંમેશાં ઓછું ખાવાનું બાંધી આપે છે એવો અનુભવ હોવાથી અમે સમીસાંજે પહાલગામના હલવાઈઓને થોડુંઘણું ખટવ્યા. વળતે દિવસે વહેલી સવારે હળવો નાસ્તો કરી, કેમેરા, થરમોસ તથા નાસ્તાનાં સાધનો ઘોડાવાળાને સોંપી અમે ત્રણે ચાલી નીકળ્યાં.

પહાલગામથી શરૂઆતથી જ શેષ નદીને કાંઠે કાંઠે થઈને રસ્તો ચાલ્યો જાય છે. કશ્મીરનો વૈશાખ એટલે ત્યાં તો બેસી ચૂકેલી વસંત ઋતુ. નદીકાંઠે કેવી અભિરામ વનરાઈ ! ‘સેવ’ એટલે સફરજનનાં ઝાડ ઉપર દૂધ જેવાં ધોળાં ફૂલના ગુચ્છ ખીલી ઊઠ્યા હતા. પૂર ઝપાટાબંધ વહેતાં શેષ નદીનાં નીર અને કાંઠે વાતાવરણથી હરખાઈ ઊઠેલાં સફરજનનાં વૃક્ષ ! એક અંગ્રેજી કાવ્યપંક્તિ મારા મનમાં કૂદીકૂદીને રટણ કરવા મંડી પડી.

A thing of beauty is joy for ever.

નિશાળનો ઘંટ વાગી જવાની બીકે ઉતાવળે નિશાળ તરફ ધસતી, વાયરાથી ઊડી જતી ઓઢણીને ખેંચી પકડવા મથતી મુગ્ધા કન્યકાઓની યાદ આપતી, ઊજળાં, નિર્મળાં, ઉછાળા મારતાં, ઉતાવળમાં વહી જતાં પાણીવાળી શેષ નદી વહી રહી હતી અને નદીને જમણે પડખે રળિયામણી ટેકરીઓ ઉપર પાઈનનાં ઝાડની ગીચ ઝાડીમાં થઈને વાતા માદક, આહ્લાદક વસંત વાયુના સુસવાટા તોફાની નિશાળિયાની સિસોટીના સંગીતનો આભાસ આપતા હતા. નિશાળ ભણી દોડતી કન્યકાઓને સિસોટી વગાડી ટીખળી છોકરાઓ જાણે ખીજવી રહ્યા હતા !

બુલબુલ, રાજા અને નિશાત એવાં અમારા ઘોડાનાં નામ હતાં. તે પહાડી ઘોડા શી કાળજીથી, કેવા જતનપૂર્વક અમને ચંદનવાડી તરફ લઈ જતા હતા ! લપસણી આવતાં તે સંભાળભર્યા પગલાં માંડી, અમને ઈજા ન આવે, તેમ દોડ્યે જતા હતા. પહોળો માર્ગ આવતાં ત્રણે ઘોડા એક હરોળમાં ચલાવી શકાતા અને વળી સાંકડી કેડી આવતી ત્યારે અમે ત્રણે એક પાછળ એક ચાલી માર્ગ કાપતાં હતાં. ત્યાં અમારા જેવી, જે માતા તથા બે પુત્રોની ત્રિપુટીનો ભેટો થઈ ગયો, તે હતાં શ્રીમતી કૃષ્ણા હઠીસિંગ તથા તેમના બે પુત્રો. તે લોકો પણ ચંદનવાડી જઈ રહ્યાં હતાં.

સોહામણા કશ્મીરનો સૂર્યોદયનો તે અભિરામ સમય હતો. હવા તાજગીથી ભરપૂર હતી અને આખી કુદરત વસંતાવતારથી ઘેલી બની આનંદમગ્ન હતી. અમે ત્રણ પણ તે જ વાતાવરણથી મસ્ત બની, હસતાં, ગીત ગાતાં, વાતો કરતાં, સંસ્કૃત કવિઓના વસંતઋતુના, હિમાલયના તથા નદીઓના વર્ષનાત્મક શ્લોકોના ઉચ્ચાર કરતાં ચંદનવાડી તરફ ઘોડા દોડાવી રહ્યાં હતાં. માર્ગમાં દરેક ક્ષણે કુદરત પોતાનું સ્વરૂપ બદલતી હતી અને તેમાંથી કયું શ્રેષ્ઠ તે નક્કી કરવા અમે સાવ અસમર્થ બની જતાં હતાં. એકાદ વિખ્યાત ચિત્રકારનાં સુંદર ચિત્રોથી ભરપૂર કોઈ ચિત્ર સંગ્રહસ્થાનમાં જઈએ અને ત્યાં જઈ “આ ચિત્ર જોયું ?” “અરે ! આ તો તેનાથી પણ વધારે સરસ છે.” એમ આપણે એકબીજાને કહીએ, તેવું જ અહીં બનતું હતું.

રસ્તે ચાલતાં ઝાડ, ફૂલ અને વનપંખીઓનાં નામ જાણવાની તક મળતી ન હતી, પણ ખરું પૂછો તો તે નામ ન જાણવાથી અમારી તૃપ્તિમાં ઊણપ પણ આવતી ન હતી. ખળખળાટ વહી જતા અને શેષ નદીમાં પોતાનું પાણી ઠાલવતા વહેળા તેમજ હૈયાનો ઉલ્લાસ સંગીત દ્વારા વ્યક્ત કરતાં નાનાંશાં ઝરણાં અમારા માર્ગ આડે વારંવાર આવતાં હતાં. પાણી પીવાને બહાને અમારા પહાડી ઘોડા પણ પળવાર ઠમકીને આ હિમસુતાઓનાં સૌંદર્યનું પાન કરી લેતા હતા.

આગળ જતાં અમારો માર્ગ એકદમ ઊંચાણમાં આવી ગયો અને શેષ નદી દૂર નીચે રહી ગઈ. બરફ ઉપર થઈને વારંવાર પસાર થવું પડતું હતું. બરફ અગર સુશોભિત વનરાજિથી વિરાજમાન ઊંચાંનીચાં શિખર ચોપાસ નજરે પડ્યા કરતાં હતાં. ત્યાં અરે, એકાએક આ કેવું દૃશ્ય નજરે ચઢ્યું ? તાજુબ બનીને — જાણે સંકેત કરી ન મૂક્યો હોય ? તેમ—અમે ત્રણે એકી સામટાં ઘોડા થંભાવી ઊભાં રહી ગયાં ! ઊંચા પહાડ ઉપરની વાંકીચૂકી અને સાંકડી પગદંડી ઉપરથી અમારો માર્ગ ચાલ્યો જતો હતો. નીચે ઊંડાણમાં, ખડકો ઉપરથી કૂદકા મારતી, કોઈક વાર વધુ ઊંચેથી ભુસ્કા મારતી, ઉતાવળે દોડતી, નાચતી, ગાતી અને હસતી ઉન્માદિની તરંગવતી શેષ નદી જાણે મુગ્ધત્વ અને યૌવનની અધવચ્ચે ઊભેલી વનની મધુશ્રી જેવી ભાસતી હતી. ત્યાં આ કેવું તેનું અજબનું રૂપાંતર ! અમારે જમણે હાથે, માઈલો સુધી ઘણું વિસ્તૃત એવું, તદ્દન સપાટ લીલુંછમ્મ મેદાન હતું. તેનું નામ હરધન. હરધનના મેદાનમાંથી ડાહી, ઠાવકી, શાણી અને ઠરેલ શેષ નદી, પહોળે પટે શાંતિથી વહી જતી. ઉઘાડું માથું અને ઊડતી ઓઢણીવાળી તોફાની કન્યકા પિતાનું ઘર છોડી સાસરે આવતાં, વિનમ્ર બની, માથે સાડલો ઓઢી, છેડો ઠીકઠાક રાખી જાણે ગંભીર અને ભારેખમ બની ગઈ હતી ! નદીને કાંઠે અસંખ્ય ફૂલ ખીલી ઊઠ્યાં હતાં. તે સ્થળેથી ખસવાનું અમને મન થતું ન હતું. કેમેરાથી તસવીર ખેંચી, એ અજોડ સૌંદર્યને કચકડાની ફિલ્મ ઉપર જકડી લેવાનો મિથ્યા પ્રયાસ કરવામાં મારા સુકુમાર તથા જગદીપ ગૂંથાયા. હરધનના તે મેદાન ઉપર તંબુઓ તાણીને વસવાટ કરવાની શક્યતા વિશે અમે ખૂબ હવાઈ કિલ્લા બાંધ્યા. અમારા પાંચમાંથી બે જણને આ અલૌકિક શોભાભર્યું દૃશ્ય જોવાનું રહી ગયું, તેથી અમે ત્રણે ઘણો જીવ બાળ્યો. દુઃખની માફક સુખનો અતિરેક સહન કરવા માટે પણ સ્નિગ્ધ જનની ભાગીદારીની જરૂર પડે છે. અંગુલિના સ્પર્શ વડે કોઈ આપણને ઊંઘમાંથી જગાડે, તેમ વરસાદનાં ફોરાંએ હરધનના મેદાનની શોભા નિહાળવામાં તલ્લીન બનેલાં અમને જાગ્રત કર્યા અને ઝરમરતા વરસાદને ઝીલતાં અમે ચંદનવાડી ભણી ઉતાવળે જવા ઘોડાને એડી મારી.

ચંદનવાડી આગળ શેષ નદી બહુ ઘાટીલો વળાંક લે છે. ત્યાં નદીતટે અમરનાથના જાત્રાળુઓ માટે છાપરાં બાંધેલાં છે અને થોડાં ચા-ઘર પણ નજરે પડે છે. ચંદનવાડીના છેક પાછલા ભાગમાં બરફનો પુલ છે. પર્વતની ઉપર જામી ગયેલા બરફની

અંદર કુદરતી ગોળાકાર બાકોરું પાડી શેષ નદી ચંદનવાડી તરફ વહેતી આવે છે. ઉનાળો ઉગ્ર બનતાં આ બરફનો પુલ કદાચ ઓગળી જતો હશે.

નદીના કાંઠા ઉપર, એક શાંત, એકાંત સ્થળ પસંદ કરી અમે ત્રણે ત્યાં બેઠાં. ભાથામાં આણેલી ગરમ વાનગીઓ ઠંડી પડી ગઈ હતી અને ઠંડી વાનગીઓ ગરમ બની ગઈ હતી અને કેટલીક વાનગીઓનું સ્વરૂપ એવું તો પલટાઈ ગયું હતું કે તે કઈ ચીજ છે તે પારખવું યોગબળથી જ કદાચ શક્ય બને ! દરરોજ ભાવ્યું-ન ભાવ્યુંની ચીકાશ કરનારા બંને છોકરાઓ તે દિવસે તાજી હવામાં ઘોડાદોડની લાંબી મજલ થવાથી તે વિચિત્ર અને નામ ન આપી શકાય તેવું ભોજન આનંદથી આરોગી ગયા.

વળી પાછો વરસાદ થયો. કોણ જાણે ક્યાંથી કાળાં ભમ્મર જેવાં વાદળાં દડબડ દોડતાં આવી આકાશના ગુંબજમાં પથરાઈ ગયાં ! અને વરસાદ તૂટી પડ્યો. ઝપાટાબંધ પાછાં ન જઈએ તો સાંકડા વહેળાઓ પહોળા અને વેગથી વહેતા બની જાય તો તે ઓળંગવા અઘરા પડી જાય ! વળી, પહાડના ઉભડક ઢોળાવમાંથી કોરી કાઢેલી પગથીઓ સાંકડી અને લપસણી બની જાય તો ઘોડાના પગ સરી જવાનો પણ સંભવ તો ખરો જ. એટલે પહાલગામ પાછાં પહોંચી જવાની મને અધીરાઈ થઈ. ઘર ભણી જવાનું હોવાથી બુલબુલ, રાજા તથા નિશાત પણ ઝડપભેર દોડવા રાજી હતા. વરસાદમાં પલળવાની અમને તો મઝા આવતી હતી. માત્ર અમારા કેમેરામાં પાણી ન પેસે તેની અમને ચિંતા હતી.

જેને અમે ઝરણાંને સ્વરૂપે જોયાં હતાં, તે થોડા કલાકમાં ધસમસ વહેતી નદીઓના રૂપમાં પલટાઈ ગયાં હતાં. હરધનનું પથરાયેલું વિશાળ મેદાન પણ રૂપપલટો કરી બેઠું હતું ! આ વખતે અમે શેષ નદીના પ્રવાહની સાથે સાથે જતાં હતાં. વરસાદ જેવો સમાનધર્મ ભેરુ મળી જવાથી શેષ નદી જાણે વધુ ઉલ્લાસવંતી બની ગઈ હતી.

મારતે ઘોડે અને ધોધમાર વરસતે વરસાદે અમે પહાલગામ પહોંચ્યાં, ત્યારે અમારા શરીર ઉપર એક તસુ જગા પણ કોરી રહી ન હતી. નવી જગ્યાઓ જોવામાં, કુદરતનાં ન્યારાં રૂપ ભાળવાના ઉમંગમાં થાક નહોતો લાગ્યો; પણ પહાલગામ આવ્યા પછી કપડાં બદલી, ગરમાગરમ કોફી પીને ઓઢીપોઢીને પલંગમાં સૂઈ જવાનું બહુ સુખદ લાગ્યું.

જીવનનો પણ એ જ પ્રકારનો અંત છે ને ?

શબ્દ-સમજૂતી

મનોહર મનમોહક; ચશ્મેશાહી સ્થળનું નામ; અચલાલ એક સ્થળનું નામ; અભિરામ આનંદમય; મધુશ્રી મધુર, સુંદર સ્ત્રી યોગબળ યોગથી પ્રાપ્ત થતી શક્તિ; ઘરવટ ઘર જેવા સંબંધવાળું; તખ્તેસુલેમાન એક સ્થળનું નામ; ગધિરબલ એક સ્થળનું નામ; હિમસુતા હિમાલયમાંથી નીકળતી નદી; સ્નિગ્ધ સુંવાળુ, કોમળ; ગુંબજ ઘુમ્મટ .

રૂઢિપ્રયોગ

હવાઈ કિલ્લા બાંધવા મોટી-મોટી વાતો કરવી, કલ્પના દોડાવવી

સ્વાધ્યાય

1. નીચેના પ્રશ્નોના એક-એક વાક્યમાં ઉત્તર લખો :

- (1) અમરનાથ યાત્રા કયા સમયમાં સરળ પડે છે ?
- (2) અમરનાથ યાત્રામાં શેનો અવરોધ વિઘ્નરૂપ છે ?
- (3) લેખિકાએ અમરનાથ યાત્રા શેના દ્વારા કરી ?
- (4) કશ્મીરમાં કયાં કયાં મનોહર સ્થળો જોવાલાયક છે ?

2. નીચેના પ્રશ્નોના બે-ત્રણ વાક્યમાં ટૂંકમાં ઉત્તર લખો :

- (1) લેખિકાને કયાં કયાં નામ પારકાં (પરાયાં) લાગે છે ?
- (2) અમરનાથ યાત્રામાં કઈ કઈ સાધન-સામગ્રી સાથે રાખવી જરૂરી છે ?

(3) અમરનાથ યાત્રામાં ક્યાં ક્યાં સુંદર સ્થળોનું દર્શન થાય છે ?

(4) લેખિકાને અમરનાથ યાત્રામાં ક્યાં ક્યાં અનુભવો થયા ?

3. નીચેના પ્રશ્નોના સવિસ્તર ઉત્તર લખો :

(1) અમરનાથ યાત્રામાં જોવા મળતાં પ્રાકૃતિક મનોહર દૃશ્યો પાઠના આધારે તમારા શબ્દોમાં લખો.

(2) ‘અમરનાથ યાત્રા કઠિન છે.’ - એવું શાથી કહી શકાય ?

(3) અમરનાથ યાત્રામાં પ્રવાહિત નદીનાં પલટાતાં મનોહર દૃશ્યો તમારા શબ્દોમાં લખો.

વિદ્યાર્થી-પ્રવૃત્તિ

- અમરનાથ વિશેની માહિતી શિક્ષક પાસેથી મેળવો.
- કાકાસાહેબ કાલેલકરના પ્રવાસ નિબંધો મેળવીને વાંચો.
- વિદ્યાર્થીઓએ કરેલા પ્રવાસનું વર્ગમાં કથન કરો.

ભાષા-અભિવ્યક્તિ

“નિશાળે ઘંટ વાગી જવાની બીકે ઉતાવળે નિશાળ તરફ ધસતી, વાયરાથી ઊડી જતી ઓઢણીને ખેંચી પકડવા મથતી મુગ્ધ કન્યાઓની યાદ આપતી, ઊજળાં, નિર્મળાં, ઉછાળા મારતાં, ઉતાવળમાં વહી જતાં પાણીવાળી શેષ નદી વહી રહી હતી.”

“...ગાતી અને હસતી ઉન્માદિની તરંગવતી શેષ નદી જાણે મુગ્ધત્વ અને યૌવનની અધવચ્ચે ઊભેલી વનની મધુશ્રી જેવી ભાસતી હતી.”

- વાક્યોને ધ્યાનપૂર્વક વાંચતાં શેષ નદી અને તેનાં સ્વરૂપમાં આવતા ફેરફારોને વિનોદિની નીલકંઠે ભાવવાહી રીતે વર્ણવ્યા છે. યાત્રા દરમિયાન વસંતઋતુ, સૂર્યોદય, હરધન વન અને કશ્મીરનાં કેટલાંક કુદરતી દૃશ્યોનું વર્ણન મનમોહક છે.

શિક્ષક-પ્રવૃત્તિ

- અમરનાથયાત્રીની મુલાકાત શાળામાં ગોઠવો.
- કશ્મીરના ફોટોગ્રાફ મેળવી શાળામાં પ્રદર્શન ગોઠવો.
- ‘પ્રવાસ : અનુભવનું ધરુવારિયું’ વિષય પર નિબંધ લખાવો.

જે માણસ સ્વેચ્છાપૂર્વક ગરીબાઈ સ્વીકારે છે, તે વીર બની જાય છે. અન્યાયી માણસને તે કાળ જેવો લાગે છે. પીડિત લોકોને તે કૃપાનિધિ ભાસે છે. જબરજસ્ત સલ્તનત સામે તે ઊભો રહી શકે છે અને તેને જ ધર્મનું રહસ્ય પ્રકટ થાય છે. ગરીબાઈ એ વીરનો ખોરાક છે, ઈશ્વરનો પ્રસાદ છે અને ધર્મનો આધાર છે. આવા ગરીબો જ્યારે દેશમાં વધશે ત્યારે જ દેશની ગરીબાઈ દૂર થશે, ભૂખમરો ટળશે, લોકોમાં હિંમત આવશે અને અશક્ય જણાતી વસ્તુ શક્ય અને સહેલી થઈ પડશે.

— કાકાસાહેબ કાલેલકર

વ્યાકરણ-લેખન : શબ્દવિષયક સજ્જતા, ગુજરાતી બોલીઓ

એક વ્યક્તિ પોતાનાં ભાવ, વિચારો, સ્પંદનો વગેરે બે પ્રકારે અન્ય સુધી પહોંચાડે છે : એક છે મૌખિક સ્વરૂપ અને બીજું તે લિખિત સ્વરૂપ. મૌખિક સ્વરૂપમાં કથન અને શ્રવણ પાયામાં હોય, જ્યારે લિખિત સ્વરૂપમાં લેખન અને વાચન હોય. હા, શ્રવણ પ્રક્રિયામાં વક્તા અને શ્રોતાનું સાથે હોવું જરૂરી છે. લેખન અને વાચનમાં લેખન કરનાર અને વાંચનાર બંને સાથે જ હોય તે જરૂરી નથી.

લિખિત અભિવ્યક્તિમાં શબ્દની યોગ્ય પસંદગી, એનો અન્ય શબ્દો સાથેનો સંબંધ, કથનમાં શબ્દોની અને તેના અર્થની સમાંતરતા, જોડણી-અનુસ્વાર વગેરે બધી જ બાબતો સંકળાયેલી છે.

એક જ વાત કે સ્થિતિને રજૂ કરવા માટે પ્રત્યેક વ્યક્તિ અલગ અલગ શબ્દો રજૂ કરે છે. વાત એક જ હોવા છતાં અમુકની કહેવાની શૈલી અને શબ્દ-પસંદગી વાચકને કે શ્રોતાને ગમી જાય છે. એ તેની યોગ્ય શબ્દ પસંદગીનો લય હોય છે.

વિશેષણાત્મક શબ્દઘડતરો

જે પદ દ્વારા કંઈક વિશેષતા સૂચવાય તે પદ વિશેષણ કહેવાય. આ વિશેષણ જે નામ (પદ)ને માટે વપરાયું હોય તેને વિશેષ્ય કહેવાય.

ઠંડી ચા કોને ભાવે ? (અહીં ઠંડી વિશેષણ છે, ચા વિશેષ્ય છે.)

મેં ખાધો તે લાડુ મોટો હતો. (અહીં મોટો વિશેષણ છે, લાડુ વિશેષ્ય છે.)

ઘણી વખત ઘણાં પદો ભેગાં થઈને કોઈ પદની વિશેષતા સૂચવે છે. જુઓ,

1. એમની આંખોમાં ઉજમાળા ભવિષ્યની એક જ્યોત ઝબૂકતી હતી. (આંસુભીનો ઉજાસ)
2. બીજે દિવસે સવારમાં તે મીઠાના પાણીનો પ્યાલો લઈ પિતા પાસે ગયો. (ઈશ્વરનું સ્વરૂપ)
3. મારતે ઘોડે અને ધોધમાર વરસતે વરસાદે અમે પહેલગામ પહોંચ્યાં. (અમરનાથની યાત્રાએ)

— આ વાક્યોમાં.....

વાક્ય નં. 1માં જ્યોત કેવી છે ? એનો જવાબ ત્રણ પદમાં છે.

તે ઉજમાળા ભવિષ્યની છે અને એક જ છે. ભવિષ્ય કેવું છે ? ઉજમાળું છે.

વાક્ય નં. 2માં પ્યાલો કેવો છે ? એનો જવાબ બે પદમાં છે.

તે મીઠાના પાણીનો છે. કેવા પાણીનો છે ? મીઠાના પાણીનો છે.

વાક્ય નં. 3માં ઘોડો છે પણ સ્થિર નહિ, ડગમગ ચાલતો પણ નહિ,

મારતે ઘોડે એટલે ઝડપથી ચાલતા ઘોડા ઉપર.

કેવા વરસાદે ? ધોધમાર વરસતા વરસાદે.

તમને સમજાયું હશે કે વિશેષણ એક પદનું પણ હોય અને એકથી વધારે પદનું પણ હોય. એ પદસમૂહમાં પણ પાછાં વિશેષણ-વિશેષ્યની ઘણી જોડીઓ હોય.

ઉજમાળું ભવિષ્ય ('ઉજમાળું' એ ભવિષ્યનું વિશેષણ છે.)

'ઉજમાળા ભવિષ્યની એક જ્યોત'માં આગલાં ત્રણેય પદો એ જ્યોત પદનાં વિશેષણ રૂપે છે. એટલે વિશેષણ-વિશેષ્યનાં વધારે જોડકાં મળીને સળંગ વાક્યખંડ બને છે, એ ખંડ કોઈ એક પદનું વિશેષણ બને છે.

મારા મોટા છોકરાના વચલા દીકરાનો નાનો છોકરો દોઢેક વર્ષમાં પરણવા જેવડો થશે. (ઉછીનું માંગનારાઓ)

મોટો છોકરો, વચલો દીકરો, નાનો છોકરો, દોઢેક વર્ષ

વિશેષણ-વિશેષ્યનાં કેટલાં જોડકાં થયાં !

કયો છોકરો દોઢેક વર્ષમાં પરણવા જેવડો થશે ? - આ વાત સમજાવવા કેટલાંક વિશેષણ-વિશેષ્યનાં જોડકાં એક કરીને પદસમૂહ બનાવ્યો છે. એ ‘પદસમૂહ’ એ ‘પરણવા જેવડો થનાર’ છોકરાનું વિશેષણ છે.

“મારા મોટા છોકરાના વચલા દીકરાનો નાનો” - આ વિશેષણ (પદસમૂહ) છે.

વિશેષણ વિકારી અને અવિકારી એમ બે પ્રકારનાં હોય છે.

વિશેષણનાં લિંગ અને વચન તેના વિશેષ્યનાં લિંગ-વચન અનુસાર વિકાર (ફેરફાર) પામે તો તે વિકારી વિશેષણ કહેવાય.

દા.ત., સારો બગીચો (બગીચો પુંલિંગ નામ છે.)

સારી ફૂલવાડી (ફૂલવાડી સ્ત્રીલિંગ નામ છે.)

સારું ખેતર (ખેતર નપુંસક લિંગ નામ છે.)

અહીં ‘સારા’ વિશેષણમાં તેના વિશેષ્યની જાતિ અનુસાર ફેરફાર (વિકાર) થયો છે. સારો, સારી, સારું વગેરે.

પણ કેટલાંક વિશેષણો વિશેષ્યની જાતિ ફેરફાર પામે તો પણ એનાં એ જ રહે છે. આવાં વિશેષણો અવિકારી કહેવાય.

દા.ત., સરસ બગીચો, સરસ ફૂલવાડી, સરસ ખેતર

વિકારી વિશેષણો : સારું, ડાહ્યું, નાનું, રૂપાળું, ધીમું, ખારું, ખરું, નબળું, કડવું વગેરે.

અવિકારી વિશેષણો : સરસ, સુંદર, ચપળ, લાલ, બહુ, હોશિયાર, ધનવાન, સરળ વગેરે.

વિશેષણનું તેના કાર્ય પ્રમાણે વર્ગીકરણ

1. ગુણવાચક વિશેષણ (જે વિશેષ્યના ગુણ દર્શાવે છે.) : સાચું, ખોટું, મીઠું, ગળ્યું, તીખું, સુંદર, કડવું, કદરૂપું, મધુર, નબળું.
2. પરિમાણવાચક વિશેષણ (વિશેષ્યનું પરિમાણ (માપ) દર્શાવે છે.) : થોડું, ઘણું, આવડું, આટલું, બહુ, જરા, અલ્પ.
3. સંખ્યાવાચક વિશેષણ (વિશેષ્યની સંખ્યા-ક્રમ દર્શાવે છે.) : એક, બે, ત્રણ વગેરે. પહેલું, બીજું વગેરે.
4. સાર્વનામિક વિશેષણ (વિશેષ્યની ચોક્કસાઈ સર્વનામ દ્વારા સૂચવે છે.) : આવું, જે, તે, જેવું, પેલા, તેઓ, શું, કેવું વગેરે.
5. ક્રિયાવાચક વિશેષણ (વિશેષ્યની ચોક્કસાઈ ક્રિયા દ્વારા વ્યક્ત કરતાં વિશેષણો) : રમતો, દોડતો, મારકણો, ઝબૂકતો, ફૂદતો, વરસતો.
6. નામિક વિશેષણ (સંજ્ઞાઓને પ્રત્યય લગાવી બનાવેલાં વિશેષણો) : ઈ, આઈ, વત્, મત્, ઈક, ઈય, મય, આળુ વગેરે પ્રત્યયો જોડીને બનાવેલ વિશેષણો.

હિન્દુસ્તાન + ઈ = હિન્દુસ્તાની

માણસ + આઈ = માણસાઈ

ધન + વાન = ધનવાન, પુત્રવાન, કીર્તિવાન, પ્રજ્ઞાવાન

માનસ + ઈક = માનસિક, સામાજિક, નૈતિક

કૃપા + ળુ = કૃપાળુ, દયાળુ

સહન + શીલ = સહનશીલ, ભાવનાશીલ, ગતિશીલ

શબ્દસમૂહ માટે એક શબ્દ અને સમાનાર્થી શબ્દો તથા વિરુદ્ધાર્થી શબ્દો વિશે તમે ત્રીજા ધોરણથી અભ્યાસ કરતાં આવ્યાં છો. એ અંગે કોઈ વિશેષ માહિતી-માર્ગદર્શનની જરૂર આ તબક્કે આપવાની જરૂર નથી. વાક્યમાં જ્યારે કોઈ શબ્દના બદલે સમાનાર્થી કે તેનો વિરોધી શબ્દ મૂકી વાક્ય ફરી લખવાનું હોય ત્યારે, તેમાં શા ફેરફારો કરવા, તે લેખન અને વાચનના વિશેષ મહાવરા દ્વારા તમે કરી શકશો.

સ્વાધ્યાય

1. તમારા પાઠ્યપુસ્તકની કૃતિઓમાં રહેલાં વાક્યોમાંથી વિશેષણો તારવી તેનો અર્થ સમજાવો.
કોઈ એક જ વાક્યમાં એકથી વધુ વિશેષણ-વિશેષ્યની જોડીઓ હોય છે; વળી, જોડીઓ મળીને સમગ્ર વિશેષણ પદખંડ બને છે એ વિશેષ પણ સમજવું.
2. નીચેનાં વાક્યો-પંક્તિઓમાંથી વિશેષણો તારવી તેમનું કાર્ય સમજાવો :
 - (1) અખિલ બ્રહ્માંડમાં એક તું શ્રીહરિ,
જૂજવે રૂપે અનંત ભાસે.
 - (2) ચારે દેવની ચારે નાર, ગગને દીઠી ભરથાર.
 - (3) એક સરખા દિવસ સુખના કોઈના જાતા નથી.
 - (4) બાર બાર વરસ વનવગડામાં આથડ્યાં.
 - (5) મને મારા ગાંડીવનું અભિમાન હતું !
 - (6) નાનાં બચ્ચાં ટળવળી રહી માત સામું જુએ છે
ને પંપાળે નિજ જનકના કંઠને ચંચુથી એ
 - (7) માનવજીવનમાં શોષણ માત્ર આર્થિક ક્ષેત્રમાં જ ચાલે છે.
 - (8) આઘેથી તમાકુનાં લીલાંછમ ખેતર દેખાતાં હતાં.
 - (9) બાના જીવતરની છત પરથી શ્વેત પોપડા ખરતા.

તળપદા શબ્દો અને શબ્દપ્રયોગો

આપણી ગુજરાતી ભાષામાં ઘણા શબ્દો એવા છે કે જેનાં મૂળ તત્સમ, તદ્ભવ કે ઉછીના શબ્દોમાં પણ મળતાં નથી. આવા શબ્દો જે-તે પ્રદેશના લોકો પોતાના જ પ્રદેશના લોકોની સાથે મોટેભાગે ઉપયોગ કરતા હોય છે. શિષ્ટ શબ્દોના ઉચ્ચારણની અણઆવડતને કારણે પણ ઘણીવાર આવા શબ્દો થોડો ફેરફાર પામીને બોલીમાં સ્થિર થયા હોય છે. પેઢી દરપેઢી આવા શબ્દો રૂઢ થઈ જાય છે. - આવા શબ્દોને આપણે તળપદા શબ્દો, જાનપદી શબ્દો કે ગામઠી શબ્દો તરીકે ઓળખીએ છીએ.

સાહિત્ય એ સમાજજીવનનો અરીસો છે. એટલે સાહિત્યમાં પ્રદેશ પ્રમાણે બોલીના શબ્દો સર્જક વાપરે છે.

સૌરાષ્ટ્રની રસધારમાં, માનવીની ભવાઈમાં, કચ્છની લોકકથાઓમાં કે નળકાંઠા ભાલના વિસ્તારની વાર્તાઓમાં આવા શબ્દો પ્રચુર રીતે વપરાયેલા જોવા મળે છે.

આપણે આ પાઠ્યપુસ્તકની કૃતિઓમાંથી આવા શબ્દો મેળવીએ :

- દેવા, આપડે આંચ મજૂરી કરી ખાશું
આપડે = આપણે, આંચ = અહીં

- વીહ વરહે તને એ મલક સાંભર્યો દેવા...
વીહ = વીસ, વરહે - વરસે, મલક - પ્રદેશ
- વેરીભઈનો મણિયો તો ચ્યારનો મહાંણાંમાં ગયો, હેંડતો થા.
ચ્યારનો = ક્યારનો, મહાંણાં - મસાણ, સ્મશાન, હેંડતો - ચાલતો
- ડોબું આકાશમાંથી આયું હશે, નહિ તારે ?
ડોબું = ભેંશ, આયું = આવ્યું
- આ તમારા લોખંડના ઘોડા ઉછીના વાપરવા અમને આલો.
આલો = આપો

મોટાભાગે ઘેર અંદરો અંદર વાતચીત કરતાં હોઈએ છીએ ત્યારે કે નિકટવર્તી લોકો સાથે સંવાદો કરતાં હોઈએ ત્યારે આપણે આપણી તળપદી-લોકબોલીમાં જ વાતો કરતાં હોઈએ છીએ. આપણે જાણીએ છીએ કે એક જ ભાષાને ઘણીબધી બોલીઓ હોય છે, એ તમામ બોલીઓની વાત જ્યારે પુસ્તકમાં લખાય છે કે વક્તવ્ય-વ્યાખ્યાન સ્વરૂપે કહેવાય છે ત્યારે ઘણા બધા શબ્દો અને કહેવાની શૈલી સુધ્યાં આપણે ફેરવીને બોલીએ-લખીએ છીએ. જેને આપણે શિષ્ટભાષા કહીએ છીએ.

જે-તે પ્રદેશની બોલીમાં લખાયેલું સાહિત્ય તે પ્રદેશના લોકો સિવાય અન્યને વાંચવું અને સમજવું થોડું મુશ્કેલ પડે છે. ટૂંકમાં, અતિ તત્સમ શબ્દોથી વાંચવું-સમજવું અઘરું લાગે છે. અતિ તળપદા શબ્દોથી લખાયેલું સાહિત્ય પણ ઘણા માટે અરુચિકર બને છે. માન્યભાષાના શબ્દો બહુજન સમાજને વાંચવા-સમજવા અનુકૂળ પડે છે.

સ્વાધ્યાય

1. તમારા પાઠ્યપુસ્તકની કૃતિઓમાં રહેલા તળપદા શબ્દો શોધી, તેનો માન્યભાષાનો શબ્દ લખી, વાક્યમાં પ્રયોગ કરો.

ગુજરાતની બોલીઓ

પ્રાસ્તાવિક

‘બાર ગાઉએ બોલી બદલાય’ તે કહેવત પ્રમાણે ગુજરાતમાં અનેક પ્રાદેશિક બોલીઓ છે. સૌરાષ્ટ્રમાં ઝાલાવાડી, હાલારી, સોરઠી, ગોહિલવાડીના ભેદો છે તેમ દક્ષિણ ગુજરાતના ભરૂચ, સુરત અને વલસાડ વિસ્તારમાં ભિન્ન ભિન્ન ઉચ્ચારભેદો સાંભળવા મળે છે. પરંતુ વ્યાપક રીતે જોઈએ તો ગુજરાતમાં મુખ્યત્વે ચાર પ્રાદેશિક બોલીઓ છે : ઉત્તર ગુજરાતની (પાટણ, સિદ્ધપુર, મહેસાણાની) પટ્ટણી બોલી; મધ્ય ગુજરાતની (ખેડા, નડિયાદ, આણંદની.) ચરોતરી બોલી; દક્ષિણ ગુજરાતની (ભરૂચ, સુરત, વલસાડ, દમણની) સુરતી બોલી અને સૌરાષ્ટ્રની (ઝાલાવાડ, ગોહિલવાડ, સોરઠ, હાલારની) સૌરાષ્ટ્રી બોલી.

1. ઉત્તર ગુજરાતની (પટ્ટણી) બોલી

- (1) શબ્દને અંતે માન્ય ભાષામાં જ્યાં ‘એ’ હોય ત્યાં ‘ઈ’ સંભળાય છે. ઉદા., કરે છે-કરશિ; કરે છે-કરિ છિ; ઘરે - ઘરિ; આવશે - આવશિ, તેમના - તિમના.
- (2) શબ્દના આરંભમાં અથવા અંતમાં ‘આ’ હોય ત્યાં ‘ઑ’ જેવું સંભળાય છે. ઉદા., ગામ - ગોમ ત્યાં - ત્યો; પાણી - પોણી; અહીં -ઑંય; પાંસરી - પોંસરી; નાખ - નોખ.
- (3) શબ્દને અંતે બોલાતો ‘હ’ આ બોલીમાં સંભળાતો નથી ઉદા., નહિ - નૈ; અહાં -ઐ.
- (4) શબ્દના આરંભે બોલાતો ‘ઈ’ આ બોલીમાં ‘એ’ જેવો સંભળાય છે. ઉદા., ભીનું - ભેનું; મીણ - મેણ.
- (5) શબ્દના આરંભે ‘હ’ના ધ્વનિ સાથે ઉચ્ચારતો ‘આ’ બોલીમાં ‘એ’ જેવો સંભળાય છે. ઉદા., ન્હાનું - ન્હેનું.
- (6) શબ્દના આરંભના ‘ક’નો ‘ચ’, ‘ખ’નો ‘છ’, ‘ગ’નો ‘જ’ ઉચ્ચારાય છે. ઉદા. ક્યાં - ચ્યાં; કેમ - ચ્યમ; ખેતર - છેતર; ગયો હતો - જ્યો’તો.

- (7) આ બોલીમાં ‘ચ’નો ‘સ’ (ચાર-સાર); ‘છ’નો ‘શ’ (છાસ-શાશ); ‘ઝ’નો શૂ (ઝાડ-શઝાડ)ને મળતો ઉચ્ચાર થાય છે.
- (8) કેટલાક શબ્દપ્રયોગો વિશિષ્ટ છે. ઉદાહરણ, ત્યારે-તાણે; ત્યાં - તાં; પાસે - કને; કનિ; ચાલ - હેંડ; આગળો - અડો, હડો; વાસ - વાખ; મૂક - મ્હેલ; રાખ - વગેરે

આ બોલીનો એક નમૂનો : ‘આંહિ આયે બે દહાડા થ્યા, જાણો જ સો તો ક શમો ફરિ જ્યો શેં, નકર ભાટ ભરામણને દેહાવર તે હિદ જવું પડે ? તમ હરખા બાપા પાસે આઈને શકન નાખતો ક ન્હાલ થઈ જતા. હવ તો મજુરી કરિ કરિને તુંમલીઅ તૂટિ જાય સેં. ઈંનું હત્યાનાહ જાય. મેંમઈમાં માતા કાલકાનું ખપ્પર સાલે સેં. ઈંનું હારું થજો ક મારગમાં પ્હોરના જેવું દખ નહિ.’

2. મધ્ય ગુજરાતની (ચરોતરી) બોલી

- (1) ક્રિયાપદને અંતે ઉચ્ચારાતા ‘ઈ’, ‘ઉ’નું ઉચ્ચારણ અત્યંત દ્રસ્વ, લગભગ ‘અ’ જેવું થાય છે. ઉદા., હું નિશાળે જાઉં છું - હું નેહાળ જાછ.
- (2) ‘આઈ’નો ઉચ્ચાર ‘ઐ’ થાય છે. ભાઈ - ભૈ; બાઈ - ભૈ.
- (3) ‘આં’ને સ્થાને ‘ઓ’ ઉચ્ચાર. ઉદા., ગામ - ગોંમ; પાણી - પોંણી; આનો - ઓનો; માન - મોન.
- (4) ‘ઈ’ને સ્થાને ‘એ’નો ઉચ્ચાર. ઉદા., નિશાળ - નેહાળ; લીમડો - લેબડો; ભીંત - ભેંત.
- (5) શબ્દને અંતે આવેલો અનુનાસિક બોલાતો નથી. ઉદા., જાઉં - જઉ; કરું - કરુ; લખવું - લખવુ.
- (6) શબ્દની શરૂઆતના ‘ક’નો ‘ચ’, ‘ગ’નો ‘જ’, ‘ખ’નો ‘છ’ અથવા ‘શ’ ઉચ્ચાર. ઉદા., ક્યાં - ચ્યાં; ગયા - જયા; ખેતર - છેતર, શેતર.
- (7) શબ્દને અંતે ‘ચ’નો ઉચ્ચાર સંભળાય. ઉદા., આંખ - આંખ્ય; લાવ - લાવ્ય; કર - કર્ય.
- (8) ‘સ’નો ‘હ’ ઉચ્ચાર. ઉદા. પાસે - પાહે; વિશ્વાસ - વિહવાહ; વિસામો - વિહામો.
- (9) નારી જાતિનાં બહુવચનનો પ્રત્યય ક્રિયાપદને પણ લાગે. ઉદા., બેનડીઓ ઊભી હતી - બેનડિયો ઊભિયો હતિયો.
- (10) નાન્યતર જાતિના બહુવચનમાં ‘આં’ પ્રત્યય. ઉદા., ખેતર - ખેતરાં, શેતરાં; ઘરો - ઘરાં; ઢોરો - ઢોરાં.
- (11) કેટલાક શબ્દપ્રયોગો વિશિષ્ટ છે. ઉદા., દિવસ - દન; છોકરો - છૈયો; છોકરી - છોડી, છોરી; આપો - આલો; ચાલો - હેંડો.

આ બોલીનો એક નમૂનો : ‘ચેટલાક ચોરો ઘરમાં પેહીને ચોરી કરવાના વેચારથી તે માંહે પેઠા. મરઘડા વના કશુ લેવા જેવુ નહિ જડ્યું, તેથી તે તેને ઉચકીને લૈ જયા. પણ તે તેને મારિ નાંછવા જતા’તા તાણે જિવને હારુ બહુ કાલાવાલા કર્યા, તેમને હભારીને ચેટલો કામનો તે હતો માણહને... તારુ માથુ હમે મચેડી નાછિશું, કેમ જે તુ લોકોને ભડકાવો છ અને જગાડિ રાખો છ. તેથી તારે લીધે નિરાંત હમે ચોરિ કરિ હકતા નથી.’

3. દક્ષિણ ગુજરાતની (સુરતી) બોલી

- (1) શબ્દને અંતે આવેલા ‘ઈ’, ‘ઉ’ના ઉચ્ચારો દ્રસ્વ, ‘અ’ જેવા થાય છે. ઉદા., હું જાઉં છું - ઉં જૌં છ; શું કરે છે ? - સું કર છ ?
- (2) ‘ક’નો ‘ખ’ અને ‘ગ’નો ‘ઘ’ થાય છે. ઉદા., એકલો - એખ્ખલો; ગોટાળો - ઘોટાળો.
- (3) ‘ટ’નો ‘ત’; ‘ણ’નો ‘ન’; ‘ઢ’નો ‘ધ’; ‘ઠ’નો ‘થ’ થાય છે. ઉદા., છાંટો - છાંતો; માણસ - માનસ; કઢી - કધી; એકઠા - એકથા.
- (4) ‘શ’નો ‘સ’ થાય છે. ઉદા., શાક - સાક (હાક); પાઠશાળા - પાઠસાળા.

- (5) 'સ'નો 'હ' થાય છે. ઉદા., સુરત - હુરત
- (6) કેટલી વાર 'હ' બોલાતો નથી. ઉદા., નહીં - ની; ચાહ - ચાઈ; કહ્યું - કયું.
- (7) શબ્દની શરૂઆતમાં બોલાતા 'ન'નો 'લ'. ઉદા., નાખ - લાખ.
- (8) 'ળ'નો 'લ' ઉચ્ચાર થાય છે. ઉદા., મળવું - મલવું.
- (9) કેટલાક શબ્દપ્રયોગો વિશિષ્ટ છે. ઉદા., હું આવત - હું આવતે; કરું છું - કરતો છે; આવે છે - આવતો છે.
- (10) કેટલાક શબ્દ માન્ય ભાષા અથવા અન્ય બોલીઓમાં સાંભળવા મળતા નથી તેવા આ બોલીમાં છે. ઉદા., પોર્યો (છોકરો); પોરી (છોકરી); એવણ (એઓ); તેવણ (તેઓ); હૌ (પણ); ઉતો (હતો) વગેરે.

આ બોલીનો એક નમૂનો : 'એક જણને બે પોયરા ઉતા. ટેમાંના નાલ્લાએ બાપને કયું કે બાપા જે મિલકટ મારે ભાગે ટે મને આપિ લાખો. બાપે મિલકટના બેભાગ પાઈડા. ઠોડા ડહાડામાં નાલ્લો પોયરો હગલું ઉદાવી ડીઢું ટે વખતે ટે મલખમાં મોટો ડુકાલ પઈડો ને ટેને ટંગી પડવા લાઈગી. એટલે ટે ટે મુલખના કેનારને મઈલો જેણે ટેની જમીનમાં ડુક્કર ચરવા મોકઈલો. ટેણે પોટાનું પેટ ડુક્કર ખાટા ટે કુસકાથિ ભઈરું હોટ પણ ટે કોઈએ ટેને આઈપા નંઈ.'

4. સૌરાષ્ટ્રની (સૌરાષ્ટ્રી) બોલી

- (1) 'એ'નો ઉચ્ચાર 'ઈ'અને 'ઓ'નો ઉચ્ચાર 'ઉ' થાય છે; ઉદા., એ - ઈ; તે - તી; તેમ - તિમ; છોકરાઉં, છોકરાવું, છોકરાવ.
- (2) 'એ'નો ઉચ્ચાર 'અ' જેવો થાય છે. ઉદા., તું શું કરે છે ? - તું શું કર છ ?
- (3) 'ય'નો વ્યાપક ઉચ્ચાર થાય છે. ઉદા., વાત - વાત્યું
- (4) અનુનાસિક ઉચ્ચાર વિશેષ સંભળાય છે.
- (5) 'ચ'નો 'શ'; 'છ'નો શ; 'જ'નો 'ઝ' અને 'ઝ'નો 'શઝ' ઉચ્ચાર સંભળાય છે. ઉદા., ચાર - શ્યાર; છોકરો - શોકરો; જમવું - ઝમવું.
- (6) કેટલાક શબ્દપ્રયોગો વિશિષ્ટ છે. ઉદા., ગાયો - ગાયું; બાઈઓ - બાયું; જઈશું - જશ્યું; કરીશું - કરસ્યું.
- (7) કેટલાક માન્ય ભાષામાં અથવા અન્ય બોલીઓમાં સાંભળવા મળતાં નથી તેવાં ઉચ્ચારણો છે. ઉદા., ન્યાં (ત્યાં); માથે (ઉપર); કેદૂના (ક્યારના); ઓરો (પાસે); મોર્ય (પહેલાં); પોરો (વિસામો); ખોરડું (ઘર); ઉઝેરવું (ઉછેરવું); બરકવું (બોલાવવું); સાકરવું (બોલાવવું); વયો ગયો (જતો રહ્યો); ભાળવું (જોવું).

આ બોલીનો એક નમૂનો : એક હતા ડોસીમાં. ઈ રોજ કથાવારતા સાંભળે ને દેવદર્શને જાય. રોજ પાદરના મંદિરે જાય. ઉંવા જઈ દર્શન કરે; ચોખા કે જારની વાટકી લે આવ્યાં હોય ઈ ઉંબરે ઠલવે ને સોપારી ને પૈસો મૂકે ને પાછાં ઘેરચ આવે; ઘેરચ આવીને માળી ફેરવે.'

સ્વાધ્યાય

નીચેના શબ્દો, શબ્દપ્રયોગો કઈ બોલીના છે તે ઓળખાવો અને તેના અર્થ લખો :

કરિ લાઈખ્યું; નેશાળ; ચ્યમ; પોયરો; પંડર; હાક; આવશિ; હેંડ; જ્યા'તા; પોણી; લાવ્ય; ઘોટાળો; ભેંનું; નોંખ; શાશ; શેંગડું; વિહામો; કઈરું; મેકવું; ભાળવું; મોઢો આગળ; મોર; પાણો; આવતી છે; આણી ગમ; આલ; છેતર; પાશિ; પોંશરી; બહેનું ભાઈયું; મામહ; ઉં મોઢું ધોં છ; મારે જરા ઉતાવર સે.

